

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

КОВАЛЕНКО Вікторія Євгенівна

УДК 376:316.614]:374.09

**ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ТА СОЦІАЛІЗАЦІЇ
ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

РЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора педагогічних наук

Київ – 2023

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор педагогічних наук, професор
дійсний член НАПН України
СИНЬОВ Віктор Миколайович,
професор кафедри психокорекційної педагогіки і
реабілітології Українського державного університету
імені Михайла Драгоманова

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
БОРЯК Оксана Володимирівна,
завідувач кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

доктор педагогічних наук, професор
ДМИТРИЄВА Ірина Володимирівна,
завідувач кафедри технологій спеціальної та
інклюзивної освіти
державного вищого навчального закладу
«Донбаський державний педагогічний університет»

доктор педагогічних наук, професор
СУПРУН Микола Олексійович,
професор кафедри спеціальної освіти
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського

Захист відбудеться «25» жовтня 2023 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 в Українському державному університеті імені Михайла Драгоманова за адресою: вул. Пирогова, 9, м. Київ – 30, 01601.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Українського державного університету імені Михайла Драгоманова (вул. Пирогова, 9, м. Київ–30, 01601) і на сайті університету: <http://www.npu.edu.ua>.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Наталія БАЗИМА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Удосконалення системи освіти дітей з інтелектуальними порушеннями (далі – ІІ) на основі визнання унікальності та самоцінності людської особистості передбачає розробку ефективних стратегій психолого-педагогічного керівництва процесами їх соціалізації та розвитку, переорієнтацію освітнього процесу на саму дитину з метою підготовки її до самостійної життєдіяльності та формування життєвої компетентності. У цьому контексті особливого значення набуває позашкільна освіта, що спрямована на соціалізацію та розвиток дітей із урахуванням їхніх індивідуальних потреб й інтересів, професійне визначення та інтеграцію в суспільство (І. Зязюн, С. Русова, К. Ушинський).

У Законі України «Про позашкільну освіту» та наукових розвідках (А. Висоцька, І. Дмитрієва, А. Капська, Р. Клайрис, І. Логінова, С. Миронова, Л. Одинченко, І. Омельченко, В. Синьов, М. Супрун) сформульована ідея про важливість використання ресурсів позакласної та позашкільної освіти в процесі корекційного виховання дітей з ІІ. Зокрема, В. Синьов та Д. Шульженко вказують на суттєвий корекційний, соціалізуючий та психотерапевтичний потенціал позашкільної освіти в психолого-педагогічному керівництві спонтанними, непередбачуваними, синергетичними процесами розвитку та соціалізації особистості.

Із погляду на соціальну значущість і суттєві досягнення у вихованні дітей, окремі аспекти позашкільної освіти були предметом наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених (О. Безпалько, І. Бех, О. Биковська, Я. Вегжинович, В. Вербицький, А. Золотарьова, Б. Купріянов, О. Литовченко, В. Окон, Г. Пустовіт, Т. Сущенко, Л. Тимчук). Обґрунтовано теоретико-методологічні й дидактичні основи позашкільної освіти та виховання (Г. Пустовіт), теоретико-методичні засади позашкільної освіти (О. Биковська), висвітлено проблему духовного розвитку молоді (Є. Помиткін, В. Рибалка). Питання творчого розвитку та організації пошукової діяльності дітей у закладах позашкільної освіти представлено в роботах В. Березіної, О. Білошинського, І. Волощука, Г. Левченка, О. Рассказової, В. Редіної.

У світі відомий внесок у дослідження проблеми соціалізації та розвитку дітей в умовах позашкільної освіти зробили вітчизняні та зарубіжні автори (О. Джус, А. Золотарьова, М. Жумарова, Р. Кларійс, І. Ковалчікова, Н. Морозова, С. Русова, Н. Харінко, А. Фоміна, М. Чекова, Н. Чернова, М. Шиманський та ін.). Учені наголошують на тому, що позашкільна освіта спрямована на набуття особистістю соціальних знань та досвіду, формування соціальних якостей (О. Биковська, П. Кендзьор, О. Кононко, О. Литовченко, С. Мартова, В. Москаленко, Т. Окушко, О. Савченко, І. Стародубцева).

Проблему соціалізації та розвитку особистості досліджували в контексті її навчання й виховання (Г. Костюк, С. Максименко, Ж. Піаже, Г. Хопнер); онтогенетичних особливостей соціального становлення особистості (Л. Божович, І. Кон, Н. Чепелева, Ю. Швалб); взаємодії освітнього середовища й особистості (М. Савчин, М. Тоба, Т. Щербан). Описано стадії (Г. Андрєєва, І. Татьянчикова, О. Хохліна) та структурно-функціональний апарат соціалізації (В. Агєєв, Г. Балл,

А. Дмитренко, В. Москаленко, Ш. Надірашвілі); схарактеризовано соціалізацію особистості в сім'ї та колективі (Н. Абдюкова, Б. Заззо, Г. Крайг, Т. Кравченко).

У спеціальній педагогіці та психології проблему соціалізації й розвитку дітей з особливими освітніми потребами досліджували В. Бондар, Ю. Бондаренко, Т. Вісковатова, І. Дмитрієва, І. Єременко, В. Засенко, О. Глоба, В. Кобильченко, М. Кот, Н. Макарчук, С. Максименко, О. Мамічева, Т. Мартинюк, С. Миронова, В. Нечипоренко, К. Островська, Н. Пахомова, Л. Руденко, В. Синьов, Є. Синьова, М. Супрун, І. Татяничикова, С. Трикоз, С. Федоренко, О. Хохліна, А. Шевцов, М. Шеремет, Д. Шульженко, М. Ярмаченко та ін. Доведено, що особливо виразно ускладнення процесів соціалізації та розвитку виявляються у дітей з ІІІ внаслідок низької пізнавальної активності та пізнавальної діяльності, зниження критичності, здатності до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, що призводить до збіднення їхнього соціального досвіду, утруднень формування просоціальних цінностей і соціальних навичок, які необхідні для становлення здатності поводити себе в суспільстві адаптивно (В. Синьов, О. Хохліна, А. Шевцов).

Особливості процесу соціального виховання дітей з ІІІ як керованої та контрольованої соціалізації відображено в дослідженнях Ю. Бондаренко, О. Боряк, О. Вержиковської, А. Висоцької, О. Гаврилова, І. Гладченко, І. Дмитрієвої, Г. Дульнєва, Л. Занкова, І. Колесника, С. Миронової, О. Позднякової, В. Синьова, М. Супруна, І. Татяничикової та ін.; психологічної адаптації – В. Кобильченко, С. Коноплястої, О. Мамічевої, І. Омельченко, О. Проскурняк; професійно-трудова соціалізації – Ю. Бистрової, В. Бондаря, А. Висоцької, Г. Дульнєва, В. Золотоверх, В. Левицького, Г. Мерсіянової, К. Турчинської, О. Хохліної, О. Чеботарьової та ін. Зокрема, Т. Дегтяренко, І. Дмитрієва, І. Татяничикова підкреслюють, що успішність соціальної інтеграції осіб з ІІІ визначається сформованістю у них особистісних, соціально-психологічних, моральних якостей, комунікативних навичок, а також ціннісних орієнтацій як у професійній, так і в непрофесійній сферах.

Проте, висвітлені аспекти не дають цілісного уявлення про вплив позашкільної освіти на розвиток і соціалізацію дітей з ІІІ, відсутній комплексний підхід, що систематизує та актуалізує її корекційний і соціалізуючий потенціал. По-перше, маємо підстави говорити про актуальність проблеми покращення соціалізованості та розвитку дітей з ІІІ, що вимагає обґрунтування виховних можливостей цієї ланки освіти, які на сучасному етапі є потенційними. По-друге, умовою не лише теоретичної, а й практичної та соціальної значущості результату цього дослідження є розроблення відповідного науково-методичного та організаційно-педагогічного забезпечення.

Актуальність досліджуваної проблеми, її недостатнє теоретичне й експериментальне розв'язання у сучасній педагогічній теорії та практиці зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Позашкільна освіта як фактор розвитку та соціалізації школярів з інтелектуальними порушеннями»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт кафедри психокорекційної педагогіки та реабілітології Українського державного університету імені Михайла Драгоманова за напрямом «Навчання, виховання, соціальна і трудова адаптація дітей з порушеннями розумового і фізичного розвитку».

Тему дисертаційного дослідження затверджено на засіданні Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 8 від 25.02.2021 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 3 від 29.06.2021 року).

Мета дослідження полягає в теоретико-концептуальному обґрунтуванні й емпіричному дослідженні впливу позашкільної освіти на процеси соціалізації та розвитку дітей шкільного віку з ІІІ; розробці, апробації та впровадженні структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку цих дітей в гуртках позашкільної освіти.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні дослідницькі **завдання**:

1. Здійснити комплексний системний теоретико-методологічний аналіз проблеми соціалізації та розвитку особистості в психолого-педагогічній літературі; проаналізувати вікові особливості соціального становлення дітей із нормотиповим розвитком та ІІІ в теорії й практиці спеціальної освіти.

2. На підставі аналізу психолого-педагогічної літератури схарактеризувати роль, напрями і функції позашкільної освіти; емпірично дослідити моделі залучення школярів з ІІІ до позашкільної освіти.

3. Теоретично обґрунтувати й розробити програму емпіричного дослідження соціалізованості та розвитку школярів з ІІІ; виокремити компоненти, критерії, показники та рівні розвитку й соціалізованості школярів.

4. Емпірично дослідити особливості соціалізованості та рівні розвитку школярів з ІІІ на різних стадіях соціалізації; змістовну спрямованість інтересів дітей молодшого, середнього й старшого шкільного віку.

5. На підставі аналізу результатів експериментального дослідження соціалізованості та рівнів розвитку школярів з ІІІ, спрямованості їх інтересів, розробити й запровадити змістове й методичне забезпечення соціалізації та розвитку дітей у гуртках позашкільної освіти.

6. Теоретично обґрунтувати й розробити спеціальні освітні програми підвищення кваліфікації керівників гуртків.

7. Розробити, обґрунтувати й експериментально з'ясувати ефективність структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку школярів у гуртках закладів позашкільної освіти.

Об'єкт дослідження – психолого-педагогічне керівництво процесами соціалізації та розвитку дітей шкільного віку.

Предмет дослідження – позашкільна освіта як фактор розвитку та соціалізації школярів з ІІІ.

Концепція дослідження: процеси розвитку та соціалізації школярів з ІІІ будуть ефективнішими за умов:

– психолого-педагогічного керівництва при залученні дітей до гурткової роботи позашкільної освіти з урахуванням інтересів школярів на основі науково обґрунтованої структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку;

– педагогічно обґрунтованого змісту, доцільних форм і методів навчальної, корекційно-виховної роботи в гуртках позашкільної освіти, спрямованих на розвиток когнітивно-усвідомлювального, мотиваційно-ціннісного, емоційно-регулятивного,

діяльнісно-поведінкового компонентів соціалізованості; фізичного та інтелектуально-знаннєвого компонентів розвитку;

– розробки змістового і методичного забезпечення соціалізації та розвитку дітей шкільного віку в гуртках позашкільної освіти.

Методологічну і теоретичну основу дослідження склали: положення про вплив суспільства на особистість (В. Андрущенко, І. Бех, В. Засенко, Г. Костюк, В. Кремень, С. Максименко, В. Синьов, Н. Чепелева); культурно-історична теорія розвитку (Л. Виготський, М. Ярмаченко); теоретичні положення стосовно корекційної спрямованості навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами, її вплив на процеси розвитку (І. Бех, В. Бондар, Ю. Бондаренко, Л. Вавіна, О. Глоба, І. Дмитрієва, І. Єременко, В. Засенко, М. Кот, І. Кузава, В. Кобильченко, С. Миронова, Л. Прохоренко, В. Нечипоренко, Л. Руденко, В. Тарасун, С. Федоренко, М. Шеремет, М. Ярмаченко); теорія психічного дизонтогенезу та її провідні положення в корекційній психопедагогіці (В. Бондар, С. Миронова, В. Синьов, Д. Супрун, М. Супрун, О. Хохліна); особистісно-орієнтована концепція розвитку дитини (І. Бех, Л. Божович, В. Войтко, Г. Костюк, С. Максименко, К. Платонов); положення про соціалізацію осіб із особливими освітніми потребами (В. Бондар, О. Романенко, Л. Руденко, В. Синьов, Є. Синьова, І. Татьянчикова, С. Федоренко, А. Шевцов, Д. Шульженко); ідея виховного та соціально-педагогічного потенціалу закладів позашкільної освіти (О. Биковська, В. Вербицький, Н. Гонтаровська, О. Мелентьєв, Г. Пустовіт, Т. Сущенко); синергетичний підхід (В. Нечипоренко, В. Синьов, А. Шевцов); компетентнісний підхід (І. Бех, Л. Ващенко, І. Єрмаков, О. Савченко).

Методи дослідження. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань використано такі методи:

теоретичні: теоретичний і методологічний аналіз педагогічної, психологічної, соціологічної та філософської літератури, порівняльно-зіставний метод – для визначення ступеня розробленості проблеми; індуктивний і дедуктивний методи – для системного опису проблеми, встановлення закономірностей, систематизації, типологізації результатів дослідження; структурно-функціональне моделювання – для побудови системних моделей дослідження, визначення ефективних шляхів вирішення проблеми;

емпіричні: констатувальний експеримент із використанням анкетування, опитування, спостереження, бесіди, проєктивних технік, аналізу медико-психолого-педагогічної документації, метод експертного оцінювання; формувальний експеримент для перевірки ефективності застосування структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку дітей шкільного віку в гуртках позашкільної освіти;

методи обробки даних: кількісний і якісний аналіз даних із використанням методів статистичної обробки: критерії встановлення достовірності розбіжностей (критерій χ^2 Пірсона, критерій Фішера, U-критерій Мана-Уїтні, T-критерій Вілкоксона).

Експериментальна база дослідження. Дослідження здійснювалось упродовж 2016–2022 років на базі комунального закладу «Харківська спеціальна школа № 2» Харківської обласної ради, комунального закладу «Харківська спеціальна школа № 3» Харківської обласної ради; комунального закладу «Куп'янська спеціальна школа» Харківської обласної ради; Затурцівської спеціальної школи «Центр освіти»

Волинської обласної ради, Херсонської спеціальної загальноосвітньої школи № 1, комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості №3 Харківської міської ради», Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді Валківської міської ради Харківської області, комунального закладу «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради, комунального закладу «Центр творчості та юнацтва Київщини», комунального закладу «Палац учнівської молоді Луцької міської ради», Краснокутського центру дитячої та юнацької творчості Краснокутської селищної ради Богодухівського району Харківської області, комунального закладу «Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради».

Наукова новизна і теоретична значущість одержаних результатів дослідження полягають у тому, що *вперше*:

- здійснено цілісне теоретико-методологічне й експериментальне дослідження проблеми психолого-педагогічного керівництва процесами розвитку та соціалізації школярів з ІІІ в умовах позашкільної освіти;

- експериментально досліджено та описано моделі й форми залучення дітей з ІІІ до позашкільної освіти в системі освіти України;

- визначено та описано компоненти (когнітивно-усвідомлювальний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-регулятивний, діяльнісно-поведінковий) і відповідні критерії, показники та рівні соціалізованості дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку (високий, середній, низький); компоненти, критерії, показники та рівні розвитку дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку (фізичний: високий, достатній, середній, низький; інтелектуально-знаннєвий: початковий, задовільний, середній і достатній);

- здійснено системне вивчення соціалізованості та розвитку дітей шкільного віку з ІІІ, за результатами встановлено особливості когнітивно-усвідомлювального, мотиваційно-ціннісного, емоційно-регулятивного, діяльнісно-поведінкового компонентів соціалізованості школярів з ІІІ; фізичного та інтелектуально-знаннєвого компонентів розвитку;

- розроблено та обґрунтовано просторово-предметні, психодидактичні та соціальні умови освітнього середовища позашкільної освіти, які сприяють підвищенню рівнів соціалізованості та розвитку дітей шкільного віку з ІІІ відповідно до різних стадій соціалізації у процесі діяльності, спілкування, розвитку самосвідомості;

- обґрунтовано структурно-функціональну модель соціалізації та розвитку школярів з ІІІ в гуртковій роботі, соціалізуючий та корекційний потенціал якої забезпечується синергією цільового, змістовного, організаційно-процесуального та результативно-аналітичного компонентів;

- модифіковано навчальні програми художньо-естетичного («Народна творчість»), еколого-натуралістичного («Квітникарство») та туристсько-краєзнавчого («Юні туристи-краєзнавці», «Історичне краєзнавство») напрямів позашкільної освіти початкового та основного рівнів;

поглиблено та уточнено:

- положення про особливості соціалізації та розвитку дітей з ІІІ;

- змістовну спрямованість інтересів дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку з ІІІ;

- сутність поняття соціалізованості дітей шкільного віку з ІІІ як інтегративного особистісного утворення, що передбачає наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, які забезпечують соціально-нормативну поведінку й готовність індивіда до соціальної взаємодії відповідно до встановлених норм, цінностей і ролей;

- структуру гурткового заняття з урахуванням модально-специфічних закономірностей розвитку дітей шкільного віку з ІІІ;

- технологію застосування інтерактивних методів навчання (інтелект-карти, лепбукінг, асоціативний куш, кейс-метод, метод проєктів) з метою підвищення рівнів соціалізованості та розвитку школярів з ІІІ у гуртковій роботі;

подальшого розвитку набули: особистісно-орієнтований, організаційний, корекційний, діяльнісний, терапевтичний підходи до забезпечення успішності соціалізації та розвитку дитини з ІІІ в гуртках закладів позашкільної освіти.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що:

- результати дослідження можуть бути використані під час залучення дітей з ІІІ за моделлю колективної освітньої інтеграції до гуртків закладів позашкільної освіти України;

- розроблена програма діагностики рівнів соціалізованості та розвитку дітей з ІІІ шкільного віку може використовуватись учителями-дефектологами й соціальними педагогами закладів освіти та в соціально-педагогічному супроводі цих дітей;

- розроблені модифіковані навчальні програми початкового й основного рівнів позашкільної освіти можуть застосовуватися керівниками гуртків туристсько-краєзнавчого, еколого-натуралістичного та художньо-естетичного напрямів позашкільної освіти;

- розроблена спеціальна освітня програма «Позашкільна освіта школярів з ІІІ» може застосовуватись для організації та проведення підвищення кваліфікації керівників гуртків закладів позашкільної освіти.

Матеріали дослідження можуть бути використані при викладанні навчальних курсів у закладах вищої освіти за освітніми програмами «Спеціальна освіта», «Корекційна психопедагогіка», «Спеціальна психологія», для виконання здобувачами вищої освіти кваліфікаційних робіт та реалізації наукових досліджень.

Упровадження результатів дослідження. Результати дослідження впроваджено в освітній процес комунального закладу «Харківська обласна станція юних туристів» Харківської обласної ради (довідка 01-25/56 від 09.02.2022); Центру туризму, краєзнавства та екскурсій учнівської молоді Валківської міської ради Харківської області (довідка № 25 від 05.05.2023); комунального закладу «Центр творчості та юнацтва Київщини» (довідка № 430 від 04.11.2021); комунального закладу «Палац учнівської молоді Луцької міської ради» (довідка 41 від 21.06.2022); Краснокутського центру дитячої та юнацької творчості Краснокутської селищної ради Богодухівського району Харківської області (довідка 01-03/17 від 25.01.2023); комунального закладу «Волинський обласний центр національно-патріотичного виховання туризму і краєзнавства учнівської молоді Волинської обласної ради» (довідка № 106/1/01-26

від 04.06.2022); комунального закладу «Куп'янська спеціальна школа (довідка № 42 від 26.05.2021); комунального закладу «Центр дитячої та юнацької творчості № 3 Харківської міської ради» (довідка № 54 від 11.05.2023); Волинського національного університету імені Лесі Українки (довідка 03-24/03/1364 від 27.06.2022); Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (довідка 01/10-494 від 04.10.2022); Поморської академії в м. Слупську (довідка від 19.04.2023).

Особистий внесок здобувача в працях, опублікованих у співавторстві, полягає у висвітленні моделей залучення дітей з ІІ до позашкільної освіти [4]; розкритті пріоритетних напрямів соціально-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами в умовах закладу освіти [5]; обґрунтуванні педагогічних умов формування художньо-естетичних інтересів школярів з ІІ [6]; обґрунтуванні корекційно-терапевтичного потенціалу гурткової роботи в процесі соціалізації дітей з ІІ [11]; розкритті специфіки корекційно-педагогічної роботи з особами з ІІ в історичній ретроспективі [22]; узагальненні європейського досвіду неформальної освіти [32]; розкритті досвіду проведення емпіричного дослідження, спрямованого на виявлення моделей залучення дітей з особливими освітніми потребами в освітній процес закладів позашкільної освіти [39]; обґрунтуванні психолого-педагогічного керівництва процесами соціалізації й розвитку дітей в умовах позашкільної освіти [48]; описі структурно-функціональної моделі розвитку та соціалізації [52]; розкритті сфери застосування методу sand-art на заняттях художньо-естетичного профілю [56].

Апробація результатів дослідження. Теоретико-експериментальні положення доповідались і були схвалені на науково-практичних конференціях і семінарах, з них:

– *міжнародних*: «Педагогіка здоров'я» (Харків, 2019); «Man And Environment, Trends And Prospects» (Токуо, 2020); «Психологія та педагогіка: сучасні методики та інновації, досвід практичного застосування» (Львів, 2020); «Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики» (Київ, 2020); «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2020); «Корекційна спрямованість допомоги дітям та підліткам із розладами аутистичного спектра» (Київ, 2021); «Спеціальна і інклюзивна освіта: проблеми та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2021); Online International Conference on «Problems of Psychology: New Perspectives, Considerations and Thoughts» (Azerbaijan, 2021); «Духовно-інтелектуальне виховання і навчання в ХХІ столітті» (Харків, 2021); «Якість сучасної освіти в контексті постнекласичної парадигми: методологія, теорія, практика» (Харків, 2021); «Results of modern scientific research and developmen» (Madrid, 2021); «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (Суми, 2021); «The latest problems of modern science and practice» (Boston, 2022); «Харківський природничий форум» (Харків, 2022); «Спеціальна і інклюзивна освіта: проблеми та перспективи» (Кам'янець-Подільський, 2022); «Modern development of science and the latest perspectives» (Ванкувер, 2022); «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку», присвячена 300-річчю від дня народження Г. С. Сковороди (Харків, 2022); «Współczesna pedagogika wczesnoszkolna i przedszkolna. Zróżnicowane potrzeby edukacyjne» (Słupsk, 2023); «Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку» (Харків, 2023).

– *всеукраїнських*: «Фізичне виховання та спорт в закладах вищої освіти» (Харків, 2020); «Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами» (Київ, 2021); крос-форум «Європу єднає здорове майбутнє» в межах програми Президента України «Здорова Україна» (Харків, 2021); «Наукові та освітні трансформації в сучасному світі» (Чернігів, 2021); «Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти» (Кам'янець-Подільський, 2021); «Розлади аутистичного спектра: актуальні питання психолого-педагогічного супроводу» (Харків, 2022); «Формування життєвої компетентності в учнів з інтелектуальними порушеннями та розладами аутистичного спектра» (Київ, 2022); «Актуальні питання спеціальної та інклюзивної освіти: виклики сьогодення (Полтава, 2022); «Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти» (Харків, 2023); «Пріоритети особистості в навчанні дітей з особливими освітніми потребами в сучасних умовах» (Лубни, 2023); «Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти» (Луцьк, 2023); «Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами» (Київ, 2023).

– *регіональних*: «Використання ресурсів позашкільної освіти у процесі соціалізації дітей з особливими освітніми потребами» (Харків, 2021); «Роль асистента вихователя в процесі інклюзивного навчання» (Харків, 2021).

Кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук «Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів» була захищена в 2014 році, її матеріали не використовувались у тексті докторської дисертації.

Публікації. Зміст та результати дисертаційної роботи відображено у 56 публікаціях автора, з них: 3 статті у періодичних виданнях, включених до наукометричної бази Web of Science Core Collection; 28 статей у вітчизняних періодичних фахових виданнях; 2 навчальних видання (методичні рекомендації); 21 теза конференцій; 2 статті в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається з анотацій українською та англійською мовами, вступу, чотирьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (380 найменувань, із них 91 – іноземною мовою), додатків. Основний зміст дисертації викладено на 467 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і стан розробленості проблеми, висвітлено зв'язок дисертаційної роботи з науковими програмами, планами, темами, сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження, розкрито теоретико-методологічні основи, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, наведено відомості щодо їх апробації та впровадження, представлено структуру дисертації.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади соціалізації та розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями**» проаналізовано інтерпретаційні підходи до пояснення сутності понять «соціалізація» і «розвиток» у сучасних педагогічних, психологічних, соціологічних та філософських дослідженнях; схарактеризовано етапи,

стадії та фази соціалізації; проаналізовано вікові особливості соціального становлення дітей із ІІІ в теорії та практиці спеціальної освіти.

З метою окреслення чіткого алгоритму дослідження проблеми розглянуто поняття «соціалізація», «соціалізованість» і «розвиток» крізь призму наукових розвідок П. Бергер, О. Безпалька, І. Беха, П. Гальперіна, Ф. Гіддінс, С. Максименка, А. Маслоу, В. Москаленка, Ж. Піаже та ін., у яких обґрунтовано педагогічний, психологічний, соціологічний та філософський підходи до розуміння проблеми соціалізації.

У філософському підході (П. Бергер, М. Вебер, Ф. Гіддінс, Т. Парсонс, П. Штомпка та ін.) соціалізація розглядається як віддзеркалення в індивідуальному суб'єкті тієї соціальної реальності, у яку він занурений, тобто соціалізація – це процес, який відбувається між людиною й суспільством і перетворює індивіда в соціальну істоту, в особистість.

У соціологічному підході (Є. Ануфрієва, В. Афанасьєва, В. Дмитрієнко, І. Кон, О. Кравченко, А. Савіна, Ж. Тощенко, П. Штомпка та ін.) соціалізація трактується як процес засвоєння людиною системи знань, моральних норм і культурних цінностей, обов'язкових для певного суспільства або групи, що в результаті інтеріоризації стають цінностями особистості, її моральними орієнтирами та еталонами поведінки.

У психологічному підході соціалізація розглядається в контексті психоаналітичних (З. Фрейд, Е. Еріксон та ін.), когнітивних (Ж. Піаже, Л. Колберг та ін.), біхевіористичних (Д. Уотсон, Б. Скіннер та ін.) та гуманістичних теорій (Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.) і трактується як процес розвитку індивідуальних властивостей і якостей особистості в процесі взаємодії з середовищем, спрямований на соціальне самовизначення через критичне осмислення, перетворення та відновлення засвоєного соціального досвіду (Л. Божович, Л. Виготський, Д. Ельконін, Г. Костюк, О. Леонтьєв, І. Чурій та ін.).

У педагогічному підході (О. Безпалько, Г. Дульнєв, Л. Занков, І. Єременко, А. Капська, Г. Костюк, С. Савченко, В. Синьов, М. Ярмаченко та ін.) сутність соціалізації особистості досліджується в аспекті її виховання, як керованого й цілеспрямованого процесу формування в особистості цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих суспільству, який дозволяє виконати функцію переходу дитини від об'єкта навчання і виховання до суб'єкта соціального розвитку, а надалі – до активного суб'єкта самовиховання і саморозвитку. Педагогіка акцентує увагу на технологічній стороні процесу соціалізації, вона досліджує її в аспекті продуктивності, ефективності, можливості управління (психолого-педагогічного керівництва) соціалізацією.

Подальший науковий аналіз сутності понять «соціалізація», «соціалізованість» (Л. Єрьоміна, Н. Єфімова, В. Москаленко) дав змогу узагальнити існуючі визначення й дійти висновку, що соціалізація – це процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для становлення й життєдіяльності в суспільстві, а також перетворення та вибіркового відтворення цих знань, досвіду, норм і цінностей у процесі життєдіяльності. Соціалізованість – це статичний вимір соціалізації або результат соціалізаційного процесу в певному віковому періоді, інтегративне особистісне утворення, що передбачає наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, які

забезпечують соціально-нормативну поведінку й готовність індивіда до соціальної взаємодії відповідно до встановлених норм, цінностей і ролей. Соціалізована особа має уявлення про соціальні норми, демонструє позитивне емоційне ставлення до них, просоціальну спрямованість, володіє комунікативними навичками, розуміє соціальні обмеження і вміє взаємодіяти в різних соціальних ситуаціях.

Аналіз репрезентованих у фаховій літературі досліджень, присвячених проблемі розвитку особистості в процесі соціалізації (Г. Андреева, І. Божович, А. Петровський, І. Татяничкова, Д. Фельдштейн, О. Хохліна та ін.), доводить виокремлення дотрудової, трудової та післятрудоваї соціалізації. Дотрудова соціалізація охоплює стадії адаптації, індивідуалізації та інтеграції, які умовно відповідають молодшому, середньому та старшому шкільному віку. Стадія адаптації характеризується пристосуванням дитини до вимог оточення, пасивним опануванням соціальними нормами; стадія індивідуалізації виражається в потребі індивіда в максимальній персоналізації та індивідуалізації; стадія інтеграції передбачає пошук психологічної спорідненості, самовизначення.

Аналіз дефініцій «соціалізація» та «розвиток» (О. Глоба, В. Горащук, Г. Костюк, О. Коханова, О. Пасека, О. Сергєєнкова та ін.) доводить спорідненість цих понять, проте, соціалізація передбачає зовнішній вплив на індивіда, вона спрямована на набуття соціально значущих якостей і становлення особистості, тоді як розвиток характеризується внутрішніми перетвореннями, що включають соціальні, фізіологічні та психічні зміни. Фізичний розвиток передбачає кількісні та якісні перетворення, що відбуваються в організмі людини; психічний розвиток розкриває процес становлення психіки людини й формування її психологічних новоутворень, зміни у когнітивних процесах, емоційній сфері та особистісному розвитку; соціальний розвиток відображає зміни в соціальних уявленнях, нормах, цінностях та взаємодії індивіда із соціальним оточенням. Отже, процеси соціалізації та розвитку «конвергують, взаємопроникають один в інший» і утворюють єдиний ряд соціально-біологічного формування особистості (Л. Виготський, В. Синьов).

Спираючись на фундаментальні праці провідних українських вчених у галузі корекційної психопедагогіки (О. Боряк, І. Дмитрієва, Г. Дульнєв, І. Єременко, В. Засенко, В. Кобильченко, С. Миронова, В. Нечипоренко, О. Позднякова, В. Синьов, Д. Шульженко та ін.) охарактеризовано вікові особливості соціального становлення школярів з ІІ на стадіях адаптації, індивідуалізації та інтеграції дотрудової соціалізації. Підкреслено, що наявність інтелектуальних порушень призводить до дивергенції соціального та біологічного профілів розвитку, що негативно відбивається як на їх психофізичному, так і соціальному розвитку (Л. Виготський, В. Синьов). Низька активність коркових процесів призводить до інертності та стереотипності мислення дитини з ІІ, зниження критичності та самокритичності викликає труднощі узагальнення й закріплення у свідомості соціально значущих поведінкових актів (І. Єременко, Д. Ніколенко, В. Синьов, О. Северов та ін.); знижує здатність до сприймання, розуміння та адекватного реагування на соціальні ситуації; негативно впливає на соціальну адаптацію та взаємодію з іншими людьми (О. Вержиховська, П. Ленгдон, І. Клер, Г. Мерфі, М. Супрун, І. Татяничкова, О. Хохліна та ін.); знижує можливості контролю за поведінкою відповідно

до встановлених моральних норм (І. Григор'єва, Л. Руденко, Д. Шульженко та ін.); призводить до порушення соціальних і мовленнєвих навичок, необхідних для налагодження та підтримки міжособистісних стосунків і соціальної взаємодії (О. Боряк, І. Мартиненко, О. Проскурняк та ін.); труднощів організації самостійної поведінки, недостатності соціальних орієнтирів, невпевненості, «нехтування собою як особистістю», дезадаптації в нових соціальних умовах (І. Дмитрієва, Н. Коломінський, Л. Одинченко та ін.).

Отже, очевидним є факт, що школярі з ІП мають ускладнення процесів розвитку та соціалізації й потребують спеціальної організації змісту, форм і методів психолого-педагогічного керівництва (корекційного виховання), покликаною сприяти становленню особистості, здатної до самокерованої соціально-нормативної поведінки.

У другому розділі **«Теоретичні та організаційно-педагогічні передумови соціалізації та розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями засобами позашкільної освіти»** розкрито теоретичні засади практики позашкільної освіти в Україні; визначено роль, схарактеризовано напрями й функції позашкільної освіти, обґрунтовано її корекційний і соціалізуючий потенціал; представлено результати емпіричного дослідження моделей і форм залучення школярів з ІП до позашкільної освіти.

Виходячи з нормативно-правової бази функціонування системи позашкільної освіти України, спираючись на фундаментальні праці провідних вчених (Н. Ассородобрай, О. Биковська, М. Бжозовський, Б. Вайс, В. Вахтеров, Г. Ващенко, О. Єгорова, І. Огієнко, М. Пирогов, С. Русова, В. Сухомлинський, С. Шацький та ін.), охарактеризовано теоретичні засади позашкільної освіти в Україні та прогресивних іноземних країнах. Позашкільна освіта розглядається як цілеспрямований процес і результат навчання, виховання, розвитку та соціалізації підростаючого покоління у вільний час у закладах позашкільної освіти та інших соціальних інституціях (О. Биковська); як соціальний інститут, агент соціалізації, що забезпечує передачу дітям освітньо-культурних цінностей, забезпечує їх розвиток і соціалізацію (Л. Бондар, Т. Кречотіна, Н. Перепелиця, Н. Сидоренко, Л. Тихенко); як невід'ємна, унікальна ланка в системі безперервної освіти; соціокультурне середовище, що задовольняє потреби особистості в розвитку, духовному самовдосконаленні, дає можливість доповнити, розширити, поглибити вплив сім'ї, школи, іншого закладу освіти на творче самовдосконалення особистості, реалізувати завдання позашкільної освіти шляхом упровадження гнучких програм і навчальних планів (Л. Ковбасенко, В. Редіна). Обґрунтовано, що компетентнісний підхід є концептуальним для забезпечення доступності й ефективності позашкільної освіти (І. Бех, О. Биковська, В. Вербицький, О. Кононко, А. Корнієнко, О. Литовченко, В. Мачуський, Г. Пустовіт, О. Савченко та ін.).

Структурними компонентами позашкільної освіти є процесуальні (навчання, виховання, розвиток і соціалізація); змістовно-організаційні (напрями позашкільної освіти); інституціональні (заклади позашкільної освіти, структурні підрозділи на базі закладів загальної середньої та спеціальної освіти, заклади культури та мистецтва, спорту, туризму тощо); функціональні (дозвілля, пізнання, творчість); структурні (нормативно-правове, організаційне, кадрове, науково-методичне, фінансове та

матеріально-технічне забезпечення) та методичні (мета, завдання, зміст, форми, методи, засоби освіти).

Позашкільна освіта здійснюється диференційовано з урахуванням індивідуальних особливостей, можливостей, інтересів і здібностей учнів за художньо-естетичним, мистецьким, туристсько-краєзнавчим, пластовим, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним або спортивним, еколого-натуралістичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, військово-патріотичним, оздоровчим та гуманітарним напрямками. Основними елементами організаційних форм позашкільної освіти є індивідуальна та групова. До групових організаційних форм належать: заняття, гурткова робота, клубна та дистанційна робота, уроки, лекції, індивідуальні заняття, конференції, семінари, читання, вікторини, концерти, змагання, тренування, походи, екскурсії, практична робота в майстернях, теплицях, на науково-дослідних земельних ділянках, сільськогосподарських та промислових підприємствах, на природі та ін. Доведено, що гурток є однією з основних традиційних форм реалізації позашкільної освіти, це специфічний вид групової навчальної або практичної діяльності, яка об'єднує дітей та учнівську молодь за спільними інтересами (О. Биковська, Г. Пустовіт).

З'ясовано, що позашкільна освіта виконує освітню, виховну, соціалізуючу, соціокультурну, психотерапевтичну, компенсаторну, профорієнтаційну, рекреаційно-оздоровчу, соціально-профілактичну функції, функції соціального захисту, соціальної адаптації. Доведено, що залучення дітей з ІІІ сприяє подоланню комунікативних бар'єрів і гармонізації самооцінки (Р. Каммінс, А. Лоу, Н. Терьохіна, Д. Шульженко), покращенню здоров'я, психоемоційного стану, сприяє набуттю соціальної компетентності (Н. Мерфі, П. Карбоне).

Спираючись на концепцію «середовища психічного розвитку дитини» Г. Костюка, обґрунтовано соціалізуючий потенціал позашкільної освіти, що виявляється у створенні додаткових можливостей для засвоєння дитиною з ІІІ нового соціального досвіду в процесі участі в конкурсах, виставках, проектах, акціях, туристичних походах. Залучення до успішної колективної, творчої або спортивної діяльності, яка відповідає інтересам дитини, відкриває можливості для формування системи ціннісних орієнтацій, розвитку комунікативних навичок, саморозвитку, сприяє підтримці самооцінки, гармонізації емоційного тла та здатності до емоційної регуляції, підвищенню соціальної активності й самостійності (Г. Безпалько, Лянь Янь, Чжоу Бо та Бао Гоцін, Д. Шульженко).

На основі теорії корекційного навчання й виховання (Г. Дульнев, І. Єременко, Л. Занков та ін.), концепції корекції інтелектуальних порушень (В. Синьов) обґрунтовано корекційний потенціал позашкільної освіти, що забезпечується синергією двох чинників: по-перше, залученням школярів з ІІІ до значущої, активної діяльності, яка відповідає інтересам, по-друге, цілеспрямованим педагогічним впливом на *змістовні* (якість знань: об'єктивність, усвідомленість, конкретність, систематизованість, оперативність, міцність), *діяльнісні* (здатність установлювати причинно-наслідкові зв'язки, цілеспрямованість і планомірність діяльності, критичність) та *особистісні* (навчальна мотивація, пізнавальна самостійність) компоненти інтелектуального розвитку.

Представлено результати експериментального дослідження моделей і організаційних форм залучення дітей із ІІ до позашкільної освіти. Дослідження здійснювалось у онлайн-форматі із використанням Google Survey. За результатами опитування 132-х педагогів закладів позашкільної освіти (ЗПО) із застосуванням авторської методики «Педагоги про дітей із особливими освітніми потребами в позашкільній освіті» було отримано 159 відповідей, на основі яких виокремлено та описано моделі залучення дітей з ІІ до позашкільної освіти: «колективна освітня інтеграція» (50,94%), «освітня інклюзія» (20,75%), «колективна» (28,31%) та «масова» (є суміжною з попередніми моделями).

Модель «колективна освітня інтеграція» передбачає, що діти з ІІ, які є учнями спеціальної школи, залучаються до позашкільної освіти у формі гурткової роботи, яка здійснюється як на базі закладу спеціальної освіти, так і на базі спеціалізованих кабінетів ЗПО керівником гуртка. За цією моделлю школярі, які відвідують гурток, мають типові інтелектуальні освітні труднощі, зумовлені дифузним ураженням ЦНС. Діти навчаються за навчальною програмою, яка адаптується керівником гуртка до можливостей дітей з ІІ і враховує їхні особливості психофізичного розвитку.

Модель «освітня інклюзія» передбачає, що діти з ІІ (по 2–3 особи) залучаються до гурткової роботи в ЗПО разом з однолітками з нормотиповим розвитком. Така модель передбачає розробку індивідуальної програми розвитку дитини та індивідуальної навчальної програми гурткової роботи.

«Комбінована модель» передбачає, що діти з ІІ, які мають складні порушення розвитку, залучаються до позашкільної освіти у формі індивідуальних занять у поєднанні з відвідуванням окремих групових занять і масових заходів.

«Масова» модель передбачає ситуативне залучення школярів з ІІ до концертів, олімпіад, виставок та вистав, екологічних акцій, проєктів тощо.

Встановлено, що найбільшим попитом серед молодших школярів з ІІ користуються гуртки художньо-естетичного (29,27%), фізкультурно-спортивного (18,29%), туристсько-краєзнавчого (23,66%) та еколого-натуралістичного (11,95%) напрямів позашкільної освіти. Рідше діти залучаються до мистецького (7,07%), науково-технічного (5,38%), дослідницько-експериментального (4,14%) та соціально-реабілітаційного (0,24%) напрямів позашкільної освіти. Констатовано, що діти з ІІ не залучаються до військово-патріотичного, бібліотечно-бібліографічного, оздоровчого та гуманітарного напрямів позашкільної освіти.

Серед дітей середнього шкільного віку з ІІ найбільш популярними є гуртки художньо-естетичного (22,30%) та мистецького (18,35%) напрямів позашкільної освіти. Дещо рідше діти залучаються до фізкультурно-спортивного (17,63%), еколого-натуралістичного (14,03%), туристсько-краєзнавчого (12,95%), науково-технічного (7,91%) та дослідницько-експериментального (6,83%) напрямів позашкільної освіти. Не виявлено дітей цієї вікової групи з ІІ, які відвідують військово-патріотичний, бібліотечно-бібліографічний, соціально-реабілітаційний, оздоровчий та гуманітарний напрями позашкільної освіти.

Більшість дітей старшого шкільного віку з ІІ залучаються до гуртків художньо-естетичного (20,11%), мистецького (16,79%) та фізкультурно-спортивного (15,52%) напрямів позашкільної освіти. Рідше старші школярі залучаються до туристсько-

краснавчого (13,49%), еколого-натуралістичного (12,72%), дослідницько-експериментального (9,92%), науково-технічного (8,91%) та соціально-реабілітаційного (2,54%) напрямів позашкільної освіти.

Результати опитування педагогів указують на те, що позитивний вплив залучення дітей з ІІ до позашкільної освіти виявляється в оптимізації процесу соціалізації, загальному розвитку дитини (34,46%); створенні можливостей для самореалізації дітей (16,89%); розвитку комунікативних та соціальних навичок (13,51%); покращенні соціальної адаптації та соціальної інтеграції дітей з ІІ (4,73%); особистісному розвитку (6,76%); підготовці до життя в суспільстві, формуванні життєвого цілепокладання (5,41%); корекції наявних порушень розвитку (4,73%); творчому розвитку (3,38%); гармонізації емоційного стану дитини (3,38%); розвитку пізнавальних інтересів (2,02%); розвитку дрібної моторики (2,02%); гармонізації поведінки (2,02%) та розвитку мовлення (0,68%).

Визначено низку чинників, які негативно позначаються на ефективності позашкільної освіти школярів з ІІ, а саме: порушення поведінки (24,68%); відсутність пізнавального інтересу (15,82%); недостатність знань у педагогів спеціальної методики навчання дітей з ІІ (19,63%); труднощі налагодження продуктивного контакту та взаємодії (12,02%); брак фінансування та «погана» матеріально-технічна база ЗПО (2,53%).

У третьому розділі «**Визначення рівнів соціалізованості та розвитку школярів з інтелектуальними порушеннями**» теоретично обґрунтовано й представлено програму констатувального етапу емпіричного дослідження соціалізованості та розвитку школярів з ІІ; виокремлено компоненти, критерії, показники та рівні розвитку й соціалізованості дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку. Подано аналіз результатів дослідження особливостей соціалізованості, рівнів розвитку школярів з ІІ молодшого, середнього та старшого шкільного віку.

Обґрунтовано доцільність проведення констатувального експерименту в три етапи: теоретико-аналітичний, підготовчий, власне констатувальний.

На теоретико-аналітичному етапі було визначено понятійно-категоріальний апарат дослідження, мету та завдання. Мета експериментального дослідження – визначити особливості, рівні соціалізованості та розвитку школярів з ІІ молодшого, середнього та старшого шкільного віку. Мета дослідження конкретизована у таких завданнях:

1. Визначити критерії й показники соціалізованості та розвитку школярів на стадіях дотрудової соціалізації (адаптації, індивідуалізації та інтеграції).

2. Провести експериментальне дослідження рівнів і особливостей соціалізованості та розвитку дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку з ІІ.

На підготовчому етапі – визначено програму експериментального дослідження: розроблено компоненти, критерії, показники та рівні соціалізованості; складено конструкт діагностичних методик, релевантний критеріям, показникам, меті та завданням експериментального дослідження; охарактеризовано вибіркочну сукупність учасників експерименту.

Результати теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми соціалізованості (І. Дмитрієва, Т. Кравченко, О. Литовченко, Ю. Маслова, Т. Пташко, І. Татяничкова

та ін.) дозволили виокремити когнітивно-усвідомлювальний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-регулятивний та діяльнісно-поведінковий компоненти соціалізованості та відповідні критерії.

Когнітивно-усвідомлювальний компонент соціалізованості розкриває знання та розуміння соціальних і моральних норм, правил соціальної поведінки, усвідомлення їх значення на рівні взаємодії з соціумом.

Мотиваційно-ціннісний компонент характеризує особливості ставлення школяра до соціальних та моральних норм.

Емоційно-регулятивний компонент розкриває ступінь адаптованості особистості, сприйняття, розуміння та оцінки власної особистості, здатність до емоційної регуляції.

Діяльнісно-поведінковий компонент соціалізованості характеризує сукупність практичних дій і вчинків, завдяки яким індивід реалізує сформовані когнітивно-усвідомлювальний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-регулятивний компоненти соціалізованості.

Для вивчення впливу позашкільної освіти на психічний та фізичний розвиток школярів з ІІІ було виокремлено інтелектуально-знаннєвий і фізичний компоненти та відповідні критерії.

Інтелектуально-знаннєвий компонент характеризує якість знань, сформованість предметних, загальнонавчальних, розумових вмінь та навичок, ставлення до навчання.

Фізичний компонент розвитку характеризує сформованість фізичних якостей, стан фізичного здоров'я.

За підсумками реалізації підготовчого етапу експерименту розроблено програму визначення рівнів соціалізованості та розвитку за обґрунтованими діагностичними критеріями, специфікованими у відповідних показниках (табл. 1).

На власне констатувальному етапі дослідження було організовано та проведено експеримент, у ході якого здійснено стартову діагностику рівнів соціалізованості та розвитку школярів з ІІІ, якісний і кількісний аналіз результатів.

Експериментальним дослідженням було охоплено 1044 особи: 864 дитини, з них: 576 школярів з ІІІ (з них, 192 учні молодшого шкільного віку: 96 – респонденти експериментальної групи (ЕГ); 96 – контрольної (КГ); 192 – середнього шкільного: 96 – респонденти ЕГ; 96 – КГ; 192 – старшого шкільного віку: 96 – респонденти ЕГ; 96 – КГ) і 288 школярів із нормотиповим розвитком (96 учнів молодшого шкільного, 96 – середнього шкільного та 96 – старшого шкільного віку). Обрані для експерименту групи (ЕГ та КГ) за своїми особливостями були еквівалентні та репрезентативні. Критеріями приєднання досліджуваних до ЕГ та КГ групи стали: наявність інтелектуальних порушень легкого ступеня, здобуття освіти в умовах спеціальної школи. В експериментальному дослідженні брали участь 132 батьків дітей з ІІІ, 48 учителів-дефектологів.

Результати емпіричного дослідження дозволили визначити особливості соціалізованості школярів з ІІІ на стадії адаптації (молодший шкільний вік), індивідуалізації (середній шкільний вік) та інтеграції (старший шкільний вік) дотрудової соціалізації та відповідні рівні розвитку, як загальний, так і за кожним із критеріїв.

Програма визначення рівнів соціалізованості та розвитку

Компоненти / критерії	Показники	Методики (діагностичний інструментарій)
Когнітивно-усвідомлювальний	розуміння сутності соціальних та моральних норм, знання та усвідомлення правил соціальної поведінки, особливості соціального досвіду дитини	Сюжетні малюнки (Л. Матвеева, І. Вибойщик). «Закінчи історію» (І. Дерманов). «Оціни поведінку» (О. Нікіфорова). Методика «Оцінка рівня розвитку моральної свідомості». (Дилеми Л. Кольберга в адаптації В. Коваленко).
Мотиваційно-ціннісний	спрямованість особистості, зміст мотивів, ціннісні орієнтації особистості, бажання наслідувати соціальні та моральні норми	«Квітка-семибарвиця» (І. Вітковська). Діагностична гра «Магазин» (О. Соловійов). «Анкета вивчення ціннісних орієнтацій» (Л. Мурзич у адаптації В. Коваленко). «Чарівник» (В. Петрова). «Ціннісні орієнтації» (О. Мотков). Методика діагностики мотиваційної спрямованості особистості учнівської молоді (К. Петровська).
Емоційно-регулятивний	ступінь об'єктивності самооцінки, емоційної регуляції, особливості соціальних емоцій, емоційне тло як характеристика адаптованості особистості	«Автопортрет» (К. Маховер). «Сходинки» (В. Щур). «Який Я?» (у модифікації В. Коваленко, О. Заскалько). Анкета для педагогів спеціальних шкіл (Ю. Верхотурова). Методика «Будиночки» (О. Орехова). «Методика Дембо-Рубінштейн» (у модифікації А. Прихожан). Тест Куна-Макпартленда «Хто Я» (у модифікації Т. Румянцевой). «Методика визначення особистісної адаптованості школярів» (А. Фурман у адаптації В. Коваленко). Методика «Використання методу спостереження для оцінки вольових якостей» (А. Висоцький).
Діяльнісно-поведінковий	ступінь самостійності і соціальної активності особистості, дотримання загальноприйнятих моральних і соціальних норм, морально-етичних аспектів поведінки у стосунках з «іншими», уміння уникати конфліктних ситуацій, комунікативні уміння особистості	Опитувальник для вчителів «Самостійність та активність» (В. Коваленко). «Тест на розвиток самоконтролю» (А. Щетиніна). Тест комунікативних умінь та навичок соціальної взаємодії «Рукавички» (Г. Цукерман). «Карти Стотта». Опитувальник визначення схильності до порушень соціально-нормативної поведінки (В. Коваленко). Опитувальник для вчителів «Оцінка самоконтролю у спілкуванні» (В. Коваленко). Діагностика соціальної компетентності (А. Прихожан). Методика «КОС-2» (Б. Федоришин). Методики визначення професійних намірів, готовності до вибору професії (Л. Фрідман, Т. Пушкіна).
Інтелектуально-знаннєвий	<i>Якість знань:</i> правильність; повнота; адекватність і самостійність застосування знань, усвідомленість. <i>Уміння, навички:</i> предметні; розумові (порівнювати, абстрагувати, класифікувати, узагальнювати); загальнонавчальні (аналізувати, планувати, організувати, контролювати). <i>Ставлення до навчання:</i> характер і сила, дійовість, сталість	Програма педагогічного обстеження навчальних досягнень із математики, образотворчого мистецтва, природознавства та географії (В. Коваленко).
Фізичний	Стан фізичного розвитку, фізичних якостей: швидкість, сила, спритність, витривалість та координаційні здібності	Програма тестування фізичних якостей школярів (спритність і координаційні здібності – результат човникового бігу; силова витривалість – згинання й розгинання рук в упорі лежачи; витривалість – рівномірний біг без урахування часу; сила м'язів нижніх кінцівок – стрибок у довжину з місця; швидко-силова витривалість м'язів тулуба – нахил тулуба вперед із положення сидячи).

Діагностичні дані показали, що за *когнітивно-усвідомлювальним критерієм* у всіх вікових групах серед школярів з ІІІ виявлено дітей із середнім і низьким рівнями соціалізованості, високого рівня виявлено не було (табл. 2). Натомість серед респондентів із нормотиповим розвитком встановлено високий, середній та низький рівні соціалізованості за критерієм. Так, високий рівень виявлено у 36,46% дітей молодшого, 39,58% дітей середнього та 40,63% старшого шкільного віку з нормотиповим розвитком; середній у 44,79%; 45,84%; 46,87% відповідно; низький рівень притаманний респондентам молодшого (18,75%), середнього (14,58%) та старшого шкільного віку (12,5%). Між рівнями соціалізованості школярів із нормотиповим розвитком та ІІІ за *когнітивно-усвідомлювальним критерієм* виявлено значущі розбіжності в усіх вікових групах на рівні $\chi^2=20.66$; $p=0$; $\chi^2=12.42$; $p=0$; $\chi^2=5.27$; $p=0.045$.

Особливості соціалізованості дітей з ІІІ за *когнітивно-усвідомлювальним критерієм* полягають у тому, що: молодші школярі мають суттєві труднощі в розумінні морального змісту та здійсненні моральної оцінки вчинку, їм властиві синкретичні знання про сутність моральних норм, спостерігається недостатність розуміння морального змісту ситуацій, притаманне ситуативне, недостатньо усвідомлене та некритичне ставлення до моральних соціальних норм, вони схильні до механічного наслідування. Більшість дітей середнього шкільного віку з ІІІ мають сформовані моральні соціальні норми, проте виразного емоційного ставлення до них не виявляють, недостатньо розуміють сутність моральних норм та якостей (чуйність, терпимість, співчуття, чесність, повага, ввічливість, приязність), зазнають труднощів в аналізі, порівнянні, визначенні їхніх істотних ознак, обґрунтуванні своєї думки. Старші школярі з ІІІ мають усвідомлені знання про соціальні норми та правила соціальної взаємодії, проте ці знання ще не набувають характеру моральних переконань; у них сформовані уявлення про соціально-психологічні якості, необхідні для функціонування в соціальній групі, проте діти не в змозі в повній мірі їх застосовувати в процесі життєдіяльності в незнайомих соціальних ситуаціях.

Таблиця 2

Рівні соціалізованості школярів з ІІІ за когнітивно-усвідомлювальним, мотиваційно-ціннісним, емоційно-регулятивним і діяльнісно-поведінковим критеріями

Вік респондентів	Рівні соціалізованості	Критерії			
		Когнітивно-усвідомлювальний	Мотиваційно-ціннісний	Емоційно-регулятивний	Діяльнісно-поведінковий
Молодший шкільний	Високий	-	-	-	-
	Середній	46,88	35,42	29,17	33,33
	Низький	53,12	64,58	70,83	66,67
Середній шкільний	Високий	-	-	-	-
	Середній	56,25	37,5	34,37	42,71
	Низький	43,75	62,5	65,63	57,29
Старший шкільний	Високий	-	-	-	-
	Середній	69,79	42,71	45,83	55,21
	Низький	30,21	57,29	54,17	44,79

Аналіз діагностичних даних за *мотиваційно-ціннісним критерієм* визначив емпіричне підґрунтя авторського висновку про наявність особливостей соціалізованості школярів з ІІІ як за рівневою приналежністю, так і якісними характеристиками. Встановлено, що більшість дітей молодшого, середнього і старшого шкільного віку з ІІІ мають низький рівень соціалізованості за цим критерієм (64,58%; 62,5% та 57,29% відповідно); високого рівня виявлено не було. Натомість високий рівень соціалізованості встановлено у 15,63% дітей молодшого, 21,88% середнього та 23,96% старшого шкільного віку з нормотиповим розвитком. Середній рівень виявлено у 64,58% молодших школярів, 62,5% респондентів середнього та 54,17% старшого шкільного віку. Низький рівень мають 19,79% молодших школярів, 15,62% респондентів середнього та 21,88% старшого шкільного віку. Між рівнями соціалізованості школярів із нормотиповим розвитком та ІІІ за мотиваційно-ціннісним критерієм виявлено значущі розбіжності у всіх вікових групах на рівні $\chi^2=11.12$; $p=0.001$; $\chi^2=13.34$; $p=0.001$; $\chi^2=11.38$; $p=0.001$.

Особливості соціалізованості дітей з ІІІ за мотиваційно-ціннісним критерієм полягають у тому, що: молодшим школярам не притаманні цінності високого порядку (духовні, естетичні, етичні тощо), їм зрозумілі цінності, на які вони спираються в побуті та навчальній діяльності (акуратність, працьовитість, терплячість). Соціально-бажана мотивація не досягає надситуативного рівня і втрачає значущість у нових або несприятливих умовах. Аналізуючи цінності дітей середнього шкільного віку з ІІІ за роллю в діяльності людини, встановлено, що найбільш значущими термінальними цінностями є «любов», «отримання задоволення», «матеріально забезпечене життя», «щасливе сімейне життя». Найменш значущими цінностями є «наявність вірних і хороших друзів», «суспільне визнання». Пріоритетними ціннісними орієнтаціями є здоров'я, матеріальне забезпечення й любов. У структурі ціннісних орієнтацій старших школярів з ІІІ домінують зовнішні цінності, найменш вираженими є «моральні» та «естетичні», їм більш притаманна орієнтація на особисті (егоїстичні) інтереси з маргінальною орієнтацією, ніж орієнтація на взаємодію, співпрацю з іншими. Домінуючими цінностями є «економічні» та «соціальні».

Для визначення пріоритетів практично-експериментальної роботи важливими були емпіричні дані, отримані за *емоційно-регулятивним критерієм* соціалізованості. Переважна більшість дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку з ІІІ мають низький рівень соціалізованості за цим критерієм, високого рівня не виявлено. Серед групи дітей із нормотиповим розвитком молодшого, середнього та старшого шкільного віку виявлено високий (22,92%; 25%; 27,08%); середній (69,79%; 65,63%; 64,59%) та низький рівні відповідно (7,29%; 9,37%; 8,33%). Між рівнями соціалізованості школярів із нормотиповим розвитком та ІІІ за емоційно-регулятивним критерієм виявлено значущі розбіжності на рівні $\chi^2=17.6$; $p<0.001$ між групами дітей молодшого; середнього $\chi^2=15.81$; $p=0.001$ та старшого шкільного віку $\chi^2=16.6$; $p=0.001$.

Особливості соціалізованості дітей з ІІІ за емоційно-регулятивним критерієм полягають у тому, що молодші школярі не критично оцінюють себе, їм властиві порушення об'єктивності самооцінки, що виражається в її завищенні за критеріями «веселий – сумний», «добрий – злий», «сміливий – боязкий», «гарний – поганий» і заниженні за критерієм «розумний – нерозумний». Установлено наявність виразних

порушень ситуативної емоційної регуляції за показниками контролю, тривалості та адекватності емоційних реакцій. Діти середнього шкільного віку з ІІІ не здатні самостійно спрямовувати пізнавальні процеси на власне «Я», у них відсутні цілісні уявлення про себе в минулому, теперішньому і майбутньому. Властиві порушення самооцінки, що частіше виявляються в її завищенні, значно рідше – заниженні; несамостійність, слабкість внутрішніх спонукань, схильність до навіювання. Старші школярі з ІІІ мають більш узагальнені уявлення про себе та усвідомлюють своє «Я» як цілісне утворення. Самооцінка стає реалістичнішою, набуває більш узагальненого, диференційованого характеру, підвищується рівень рефлексії. Значущо збільшується кількість дітей із негативним емоційним ставленням до себе. Старші школярі з ІІІ починають демонструвати елементарну здатність до побудови життєвого планування, пріоритетними для них стають категорії «перспективного, діяльнісного та рефлексивного Я».

Діагностичні дані показали, що за *діяльнісно-поведінковим критерієм* у всіх вікових групах школярів з ІІІ виявлено низький і середній рівні соціалізованості. Серед респондентів із нормотиповим розвитком високий рівень за діяльнісно-поведінковим критерієм виявлено у 21,88% дітей молодшого, 23,95% дітей середнього та 37,5% старшого шкільного віку; середній у 65,62%, 66,67%, 54,17% відповідно; низький рівень притаманний 12,5% дітей молодшого, 9,38% середнього та 8,33% старшого шкільного віку. Між рівнями соціалізованості школярів із нормотиповим розвитком та ІІІ за діяльнісно-поведінковим критерієм виявлено значущі розбіжності в усіх вікових групах на рівні $\chi^2=12.31$; $p=0.003$; $\chi^2=21.31$; $p=0$; $\chi^2=41.55$; $p=0$.

Особливості соціалізованості дітей з ІІІ за діяльнісно-поведінковим критерієм полягають у тому, що: молодшим школярам властиве зниження соціальної активності, ініціативності, самостійності, порушення самоконтролю. Сумісна діяльність молодших школярів з ІІІ є непродуктивною, їм складно підпорядковуватися правилам соціальної взаємодії. Дітям середнього шкільного віку з ІІІ притаманне домінування низького рівня комунікативного самоконтролю. У процесі міжособистісного спілкування їхня поведінка імпульсивна та негнучка, притаманне зниження соціальної активності та соціальної компетентності, невміння самостійно організувати свою поведінку й діяльність, порушення самоконтролю, зниження спроможності нести відповідальність за результати своїх вчинків, самостійно розв'язувати проблеми, з якими вони стикаються поряд із псевдокомпенсаторно розвиненою самовпевненістю, спостерігається виразне зниження організованості та активності.

Старшим школярам із ІІІ характерне зниження здатності відтворювати соціальний досвід у новій ситуації. Властиве загальне зниження соціальної компетентності. Порушення функцій планування та контролю призводять до зниження організаторських здібностей, життєвого цілепокладання й орієнтування в часовій перспективі. Разом із тим, більшість старших школярів з ІІІ здійснюють вибір «доступних» для них професій, проте цей вибір засновується на думці значущих дорослих – батьків або педагогів. Громадянська позиція ґрунтується на основі недостатньо усвідомленої та некритично сприйнятої інформації від найближчого оточення, ЗМІ та інтернет-ресурсів. Переважна більшість старших школярів з ІІІ є

соціально-пасивними та безініціативними. Виявлено групи дітей, які схильні до асоціальної й конформістської поведінки.

Узагальнюючи результати дослідження соціалізованості школярів з ІІІ за когнітивно-усвідомлювальним, мотиваційно-ціннісним, емоційно-регулятивним, діяльнісно-поведінковим критеріями було виділено та схарактеризовано загальні рівні соціалізованості на стадіях адаптації, індивідуалізації та інтеграції дотрудової соціалізації. Встановлено, що діти молодшого, середнього та старшого шкільного віку з ІІІ мають середній та низький рівні соціалізованості, високого рівня виявлено не було. На стадії адаптації дотрудової соціалізації молодші школярі мають переважно низький (63,54%) і середній рівні соціалізованості (36,46%); на стадії індивідуалізації – діти середнього шкільного віку з ІІІ мають низький (57,29%) і середній (42,71%) рівні; на стадії інтеграції дітям старшого шкільного віку притаманний середній (53,13%) та низький (46,87%) рівні соціалізованості.

У ході дослідження було виявлено рівні та особливості розвитку за інтелектуально-знаннєвим і фізичним критеріями. Було визначено високий, достатній, середній і низький рівні розвитку за фізичним критерієм; початковий, задовільний, середній, достатній рівні розвитку за інтелектуально-знаннєвим.

Аналіз діагностичних даних за *інтелектуально-знаннєвим критерієм* доводить, що школярі з ІІІ упродовж усіх років навчання мають задовільний та середній рівні навчальних досягнень. Початковий рівень за інтелектуально-знаннєвим критерієм виявлено у 25% респондентів молодшого, 21,88% дітей середнього та 10,42% респондентів старшого шкільного віку. Середній рівень розвитку за критерієм виявлено у 33,33% респондентів молодшого, 34,38% середнього та 39,59% старшого шкільного віку, натомість задовільний рівень у 34,37%, 33,33% та 35,42% відповідно. Достатній рівень встановлено у 7,3% респондентів молодшого шкільного віку, 10,41% дітей середнього шкільного віку; 14,57% респондентів старшого шкільного віку. Якісний аналіз даних педагогічного обстеження вказує на те, що вищий рівень навчальних досягнень мають школярі з ІІІ з образотворчого мистецтва та природознавства, а нижчий з математики та географії. Їм властиві порушення якості знань за показниками повноти, узагальненості, усвідомленості та самостійності застосування; недостатня сформованість як загальнонавчальних, так і предметних вмінь і навичок; ставлення до навчання переважно байдуже або недостатньо виразне позитивне. Більшості школярів властивий репродуктивний тип розумової діяльності з математики на рівні відтворення засвоєного програмового матеріалу і застосування його у практичних роботах за зразком, низька здатність до пошуку й обробки знань.

Діагностичні дані, отримані на основі вивчення висновків ІРЦ про комплексну оцінку розвитку за *фізичним критерієм* доводять, що серед групи молодших школярів з ІІІ середній гармонійний фізичний розвиток мають 25% респондентів; надмірний негармонійний розвиток мають 7,29%; середній фізичний розвиток виявлено у 23,96%, поганий фізичний розвиток встановлено у 43,75%. Серед групи дітей середнього шкільного віку з ІІІ було виявлено 28,13% респондентів із гармонійним фізичним розвитком, надмірний негармонійний розвиток мають 6,25%, середній фізичний розвиток мають 32,29%, поганий фізичний розвиток виявлено у 33,33%. Аналізуючи висновки ІРЦ про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку старших

школярів з ІІІ встановлено, що 32,29% респондентів мають гармонійний фізичний розвиток, 7,29% – надмірний негармонійний фізичний розвиток, середній фізичний розвиток виявлено у 36,46%; поганий у 23,96%.

Результати проведеного тестування фізичних якостей школярів з ІІІ дозволили обчислити середньовідсоткове значення високого, достатнього, середнього та низького рівнів розвитку школярів з ІІІ за фізичним критерієм. Встановлено, що високий рівень розвитку за фізичним критерієм мають 12,5% респондентів молодшого, 14,58% – середнього та 16,67% – старшого шкільного віку; достатній рівень – 22,92%, 26,04 та 28,13% відповідно; середній рівень – 28,13% дітей молодшого, 31,25% середнього та 33,33% – старшого шкільного віку. Виявлено групи дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку, яким притаманний низький рівень розвитку за фізичним критерієм (36,45%; 28,13% та 21,87% відповідно).

За результатами виконання школярами з ІІІ тестів на спритність встановлено, що діти зазнають суттєвих труднощів при виконанні дій, що вимагають перемикання рухів і швидкої зміни рухової програми. Було відмічено порушення координаційних здібностей – точності рухів у просторі, їх ритму та координації, рівноваги. Школярам з ІІІ притаманне суттєве відставання в розвитку швидко-силових якостей, витривалості м'язів тулуба та виконання рухової реакції. У структурі фізичної підготовленості найменш розвинуті координаційні здібності: точність, спритність і плавність рухів, властиве зниження амплітуди рухів у бігу та стрибках; наявні порушення швидкості реакції та витривалості. Разом із тим, більш розвинутою є гнучкість і швидко-силова витривалість верхніх кінцівок. Результати тестування сили, шляхом згинання і розгинання рук в упорі лежачи, дозволяють вказати на недостатню диференціацію м'язових зусиль.

Отже, протиріччя між вимогами сьогодення і недостатньою ефективністю соціалізації дітей з ІІІ, що виявляється в низьких рівнях соціалізованості школярів (на стадіях адаптації, індивідуалізації, інтеграції), виразному зниженні показників розвитку, визначило необхідність пошуку педагогічних засобів, що спрямовані на підвищення ефективності цих процесів в умовах гурткової роботи позашкільної освіти.

У четвертому розділі **«Теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка впливу позашкільної освіти на процеси розвитку та соціалізації школярів з інтелектуальними порушеннями»** представлено авторську структурно-функціональну модель соціалізації та розвитку дітей в гуртках ЗПО, схарактеризовано її програмово-технологічне забезпечення, подано результати експериментального дослідження змістовної спрямованості інтересів дітей з ІІІ, розкрито процес і результати реалізації формувального та контрольного етапів експерименту, подано порівняльний математично-статистичний аналіз динаміки змін в експериментальних і контрольних групах. В основу розроблення структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку дітей шкільного віку з ІІІ в гуртках ЗПО було покладено метод педагогічного моделювання, що дозволив змістовно розкрити сутність моделі і продемонструвати її графічно (рис. 1).

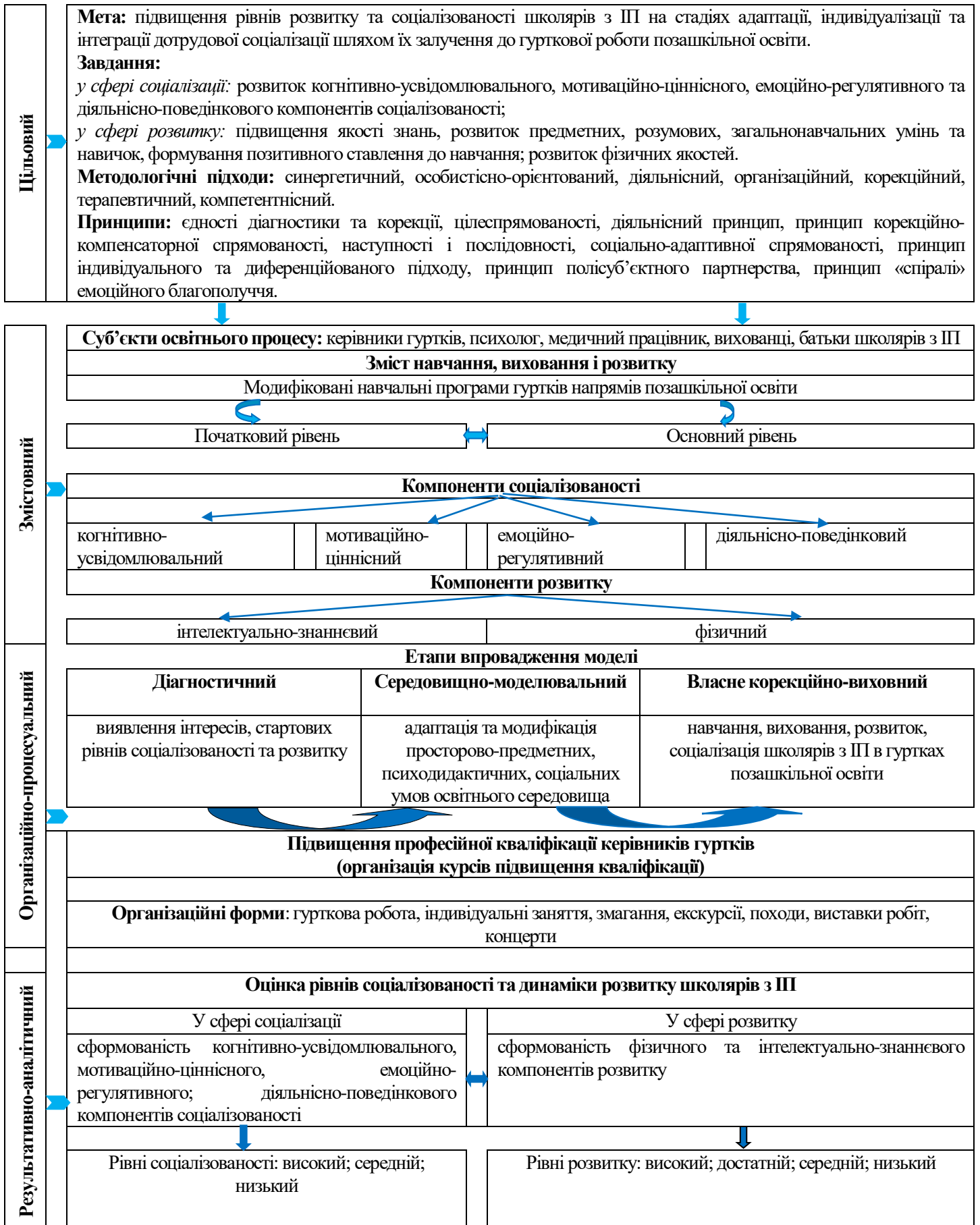

Рис. 1. Структурно-функціональна модель соціалізації та розвитку школярів з ІІ в гуртках закладів позашкільної освіти

Вибір структурно-функціональної педагогічної моделі продиктований тим, що вона імітує внутрішню організацію, структуру оригіналу, а також демонструє її функціональні характеристики. Модель розглядається нами як абстрактне відображення складної цілісної педагогічної системи, яка представлена сукупністю взаємопов'язаних структурних компонентів: цільового, змістовного, організаційно-процесуального та результативно-аналітичного.

Цільовий компонент передбачає визначення мети і формулювання завдань, взаємозв'язок і опис всіх складових моделі, котра спрямована на підвищення рівнів розвитку та соціалізованості школярів з ІІІ на стадіях адаптації, індивідуалізації та інтеграції шляхом їх залучення до гурткової роботи позашкільної освіти.

Ґрунтуючись на ідеях синергетичного, організаційного, діяльнісного, корекційного, особистісно-орієнтованого та терапевтичного підходів визначено принципи моделі: єдності діагностики та корекції, цілеспрямованості, діяльнісний принцип, принцип корекційно-компенсаторної спрямованості, наступності і послідовності, соціально-адаптивної спрямованості, принцип індивідуального та диференційованого підходу, принцип полісуб'єктного партнерства та принцип «спіралі» емоційного благополуччя.

Змістовний компонент моделі становить зміст освіти і виступає одним із основних засобів корекції порушень розвитку школярів з ІІІ та їх соціалізації. Зміст навчання і виховання визначають модифіковані навчальні програми гуртків позашкільної освіти, які відповідають актуальному рівню розвитку вихованців, ураховують їхні здібності, потенційні можливості.

Організаційно-процесуальний компонент моделі включає забезпечення організації освітньої діяльності, у ньому виділені етапи та зазначено просторово-предметні, психодідактичні та соціальні умови освітнього середовища позашкільної освіти.

Результативно-аналітичний компонент моделі передбачає проведення контрольних аналітичних процедур, досліджень результативності проведених заходів, оцінку рівнів соціалізованості та динаміки розвитку школярів з ІІІ.

Актуалізація соціалізуючого та корекційного потенціалу позашкільної освіти досягала завдяки послідовності та наступності діагностичного, середовищно-моделювального та власне корекційно-виховного етапів педагогічної роботи.

На діагностичному етапі виявлялись спрямованість інтересів дітей з ІІІ, особливості фізичного розвитку та рівні соціалізованості, якість знань, умінь і навичок з предметів, дотичних до обраного напрямку позашкільної освіти.

За результатами дослідно-експериментальної роботи, проведеної для вивчення спрямованості інтересів дітей з ІІІ із застосуванням опитувальника «Інтереси та схильності дитини» та методики «Диференційно-діагностичний опитувальник» (ДДО) Є. Клімова в адаптації Н. Боловіної («Я виберу»), встановлено, що більшість молодших школярів демонструють інтерес до художньо-естетичного напрямку позашкільної освіти (29,55%). Трохи менша кількість (25%) опитаних виявили інтерес до фізкультурно-спортивного або спортивного напрямку позашкільної освіти, 22,73% до туристсько-краєзнавчого, а 11,37% – до еколого-натуралістичного. Разом із тим, 11,37% батьків вказували, що їхні діти зовсім не виявляють інтересу та схильностей до будь-якої сфери, нічим не цікавляться, окрім ігор на мобільному телефоні та планшеті, перегляду мультфільмів.

Діти середнього шкільного віку виявляють інтерес до мистецького напрямку позашкільної освіти – 29,55%, художньо-естетичного – 22,73% опитаних; фізкультурно-спортивного – 22,73%; туристсько-краєзнавчого – 15,91%, науково-технічного – 4,54%, а 4,54% опитаних вказують на відсутність інтересу до будь-якої сфери.

Діти старшого шкільного віку демонструють інтерес до мистецького напрямку позашкільної освіти – 30%, до художньо-естетичного – 25% опитаних; фізкультурно-спортивного – 20%; туристсько-краєзнавчого – 10%, еколого-натуралістичного – 7,5% та до соціально-реабілітаційного – 7,5%. Означене зумовило доцільність залучення школярів з ІІІ до гуртків художньо-естетичного, еколого-натуралістичного та туристсько-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти за моделлю колективної освітньої інтеграції у формі гурткової роботи.

Середовищно-моделювальний етап передбачав адаптацію та модифікацію просторово-предметних, психодидактичних і соціальних умов освітнього середовища позашкільної освіти. Освітнє середовище розглядаємо як систему корекційного впливу на процеси розвитку та соціалізації школярів з ІІІ шляхом створення спеціальних умов (просторово-предметних, психодидактичних, соціальних), що сприяють фізичному, соціальному та психічному розвитку вихованців, здобуттю ними первинних професійних знань, умінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, розширенню соціального досвіду через набуття додаткових знань, умінь і навичок соціальної взаємодії.

До просторово-предметних умов відносимо: створення безпечного і безбар'єрного освітнього середовища на основі принципів доступності та раціональності; зручність, просторість і достатня освітленість навчальних приміщень; ергономічність меблів; дотримання балансу у візуальній стимуляції для уникнення сенсорного перенавантаження дітей.

До психодидактичних педагогічних умов належать: доступність змісту навчального контенту психофізичним можливостям дітей з ІІІ, що відображається в модифікації навчальних програм; корекційна спрямованість освітнього процесу, яка досягається застосуванням прийомів впливу на змістовні (якість знань: об'єктивність, усвідомленість, конкретність, систематизованість, оперативність, міцність), діяльнісні (здатність установлювати причинно-наслідкові зв'язки, цілеспрямованість і планомірність діяльності, критичність) та особистісні компоненти інтелекту (інтерес, навчальна мотивація, пізнавальна самостійність); життєво-практична спрямованість навчання шляхом широкого застосування екскурсій і практичних занять на місцевості з дотриманням санітарно-гігієнічних вимог та техніки безпеки; впровадження охоронно-педагогічного режиму; широке використання технічних засобів навчання, наочних посібників, картографічного та роздаткового матеріалу; поєднання на заняттях групової й індивідуальної форм роботи.

Для забезпечення доступності змісту навчального контенту на середовищно-моделювальному етапі було модифіковано програми початкового (для дітей молодшого шкільного) та основного рівнів (для дітей середнього і старшого шкільного віку) художньо-естетичного («Народна творчість»), туристсько-краєзнавчого («Юні туристи-краєзнавці»; «Історичне краєзнавство») та еколого-натуралістичного напрямів

позашкільної освіти («Квітникарство»), які складено на основі типових програм із профільних предметів для школярів з ІІ та програм гурткової роботи для дітей із нормотиповим розвитком. Програми містять відомості, що поглиблюють і доповнюють зміст навчальних дисциплін (природознавство, основи здоров'я, трудове навчання, образотворче мистецтво та соціально-побутове орієнтування) і передбачають навчання дітей в гуртках з навантаженням 2 години на тиждень (70 годин на рік).

Розроблено орієнтовну структуру гурткового заняття для школярів з ІІ, яка складається з підготовчого, основного та заключного етапів. Підготовчий етап гурткового заняття включає в себе організацію дітей, нервово-психологічну підготовку, актуалізацію опорних знань із теми, корекцію невірних сформованих опорних знань. Основний етап заняття включає в себе: повідомлення мети, цілей і завдань заняття; виклад, сприйняття та усвідомлення навчального матеріалу вихованцями гуртка; практичну діяльність гуртківців; контроль, корекцію й узагальнення, формулювання висновків за результатами здійсненої роботи. Заключний етап заняття містить підведення підсумків, оцінювання результатів здійсненої роботи, рефлексію.

Соціальні умови середовища позашкільної освіти характеризують систему соціальної взаємодії між усіма суб'єктами освітнього процесу, яка спрямована на гармонізацію соціалізації та розвитку вихованців гуртків, забезпечення емоційного благополуччя як дітей, так і їхніх батьків, педагогів. Стосовно дітей з ІІ, педагогами закладу має здійснюватися корекційне соціальне виховання, спрямоване на формування соціально значущих якостей вихованців, необхідних для формування у них життєвої компетентності й активної життєвої позиції.

На стадії адаптації молодші школярі опановують зміст програм початкового рівня позашкільної освіти і корекційне соціальне виховання спрямовується на формування у дітей уявлень про соціальні моральні норми та емоційне ставлення до них; прищеплюються просоціальні цінності, здійснюється робота над поглибленням інтересів, формування соціально-нормативної поведінки. Важливим на цій стадії є залучення дітей до соціально-корисної діяльності, формування позитивного ставлення до життя, праці, навчання, розширення кола спілкування та соціальних дій, установа нових соціальних зв'язків. Зміст позашкільної освіти в цей період має пропедевтичне і загальне соціальне спрямування.

На стадії індивідуалізації корекційне соціальне виховання спрямовується на розвиток у дітей самосвідомості та адекватної самооцінки, розвиток стійких інтересів, формування моральних переконань, розвиток ціннісних орієнтацій у діяльності за інтересами, комунікативних умінь і самоконтролю, соціально-нормативної поведінки, самостійності. На цьому етапі зміст позашкільної освіти має задовольняти потреби вихованців в індивідуалізації.

На стадії інтеграції особливого значення набуває розвиток соціальної активності, самостійності, здатності до конструктивної соціальної взаємодії, подальший розвиток моральних переконань, вироблення стійких інтересів до діяльності, розвиток професійно важливих якостей, підготовку старших школярів до особистісного і професійного самовизначення.

«Власне корекційно-виховний етап» передбачає залучення школярів з ІІ до позашкільної діяльності у формі гурткової роботи. Гурткові заняття проводились після завершення уроків та відпочинку. Поряд із гуртковими заняттями широко застосовувались навчальні екскурсії та індивідуальні заняття тематико-пропедевтичного типу, спрямовані на підготовку дітей до конкурсів, туристичних походів, концертів, змагань тощо. Так, вихованці художньо-естетичного напрямку долучалися до конкурсів, виставок творчих робіт «Квітковий дивограй», «Народна вишиванка»; туристсько-краєзнавчого – всеукраїнських акцій та експедицій «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край», «Край, у якому я живу», конференцій «Пізнай себе, свій рід, свій нарід»; еколого-натуралістичного – акцій «Допоможи птахам узимку», «Осілля толока», «Бережімо мир, щоб життя тривало» тощо.

З метою створення умов для розширення досвіду соціальної взаємодії дітей з ІІ, корекції змістовних, діяльнісних та особистісних компонентів інтелектуального розвитку на заняттях гуртка широко застосовувались інтерактивні методи навчання: інтелект-карти, лепбукінг, асоціативний куш, кейс-метод, метод проєктів. Корекційний ефект цих методів полягає в забезпеченні діалектичної єдності, з одного боку, адаптації технології застосування інтерактивних методів до інтелектуальних можливостей дітей і, з іншого, їхньої спрямованості на активізацію навчально-пізнавальної діяльності та соціальної взаємодії вихованців гуртка.

На формульовальному етапі до дослідно-експериментальної роботи було залучено 468 учасників: 288 дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку з ІІ, 132 батьків дітей з ІІ; 48 педагогів, керівників гуртків. Залученню школярів з ІІ до гурткової роботи передувало проведення курсів підвищення кваліфікації для педагогів закладів позашкільної освіти, що давало можливість розширити й поглибити їхні професійні знання, уміння і навички щодо адаптації/модифікації просторово-предметних, соціальних і психодидактичних освітніх середовищних умов відповідно до модально-специфічних характеристик соціалізації та розвитку школярів з ІІ. Програма складається з 3-х модулів:

1. Організаційно-педагогічні умови залучення школярів з ІІ до гуртків позашкільної освіти;
2. Адаптація та модифікація просторово-предметних, психодидактичних, соціальних умов освітнього середовища позашкільної освіти;
3. Навчання, виховання, розвиток, соціалізація школярів з ІІ в гуртках позашкільної освіти (практикум). Загальний обсяг програми 5 кредитів ЄКТС.

Ефективність упровадження структурно-функціональної моделі вивчалась шляхом встановлення рівня статистичної значущості динаміки підвищення рівнів соціалізованості та розвитку школярів з ІІ при порівнянні результатів констатувального та контрольного етапів дослідження із застосуванням критерію χ^2 , критерію Манна-Уїтні. Для здійснення математико-статистичної перевірки наявності значущих відмінностей між показниками констатувального та контрольного етапів дослідження за когнітивно-усвідомлювальним, мотиваційно-ціннісним, емоційно-регулятивним і діяльнісно-поведінковим, інтелектуально-знаннєвим і фізичним критеріями було здійснено порівняння зміни кількості школярів із високим, середнім і низьким рівнями соціалізованості та розвитку (табл. 3).

Агреговані результати вивчення рівнів соціалізованості школярів з ІІІ (у %)

№ з/п	Вік дітей	Рівень розвитку	КГ		ЕГ		Значення критерію χ^2
			До експер.	Після експер.	До експер.	Після експер.	
<i>Когнітивно-усвідомлювальний критерій</i>							
1	Молодший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=17;$ $p\leq 0,001$
		Середній	45,83	48,96	46,88	61,46	
		Низький	54,17	51,04	53,12	38,54	
2	Середній шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	4,16	$\chi^2=19,2;p\leq 0,001$
		Середній	54,16	60,42	56,25	72,92	
		Низький	45,83	39,58	43,75	22,92	
3	Старший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	6,25	$\chi^2=12,7;$ $p\leq 0,001$
		Середній	67,71	72,92	69,79	82,29	
		Низький	32,29	27,08	30,21	11,46	
<i>Мотиваційно-ціннісний критерій</i>							
4	Молодший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=23,8;p\leq 0,001$
		Середній	37,5	41,67	35,42	58,33	
		Низький	62,5	58,33	64,58	41,67	
5	Середній шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=17,6;p\leq 0,001$
		Середній	38,54	46,88	37,5	68,75	
		Низький	61,46	53,12	62,5	31,25	
6	Старший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	4,17	$\chi^2=16,5;p\leq 0,001$
		Середній	43,75	54,17	42,71	73,96	
		Низький	56,25	45,83	57,29	21,87	
<i>Емоційно-регулятивний критерій</i>							
7	Молодший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=10,7;$ $p\leq 0,001$
		Середній	30,21	36,46	29,17	43,75	
		Низький	69,79	63,54	70,83	56,25	
8	Середній шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=14,2;$ $p\leq 0,001$
		Середній	35,42	42,71	34,37	54,17	
		Низький	64,58	57,29	65,63	45,83	
9	Старший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	3,12	$\chi^2=17;$ $p\leq 0,001$
		Середній	46,87	58,33	45,83	72,92	
		Низький	53,13	41,67	54,17	23,96	
<i>Діяльнісно-поведінковий критерій</i>							
10	Молодший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=12,7;$ $p\leq 0,001$
		Середній	36,46	40,63	33,33	51,04	
		Низький	63,54	59,37	66,67	48,96	
11	Середній шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=16,3;$ $p\leq 0,001$
		Середній	41,67	54,17	42,71	67,71	
		Низький	58,33	45,83	57,29	32,29	
12	Старший шкільний n=96 осіб ЕГ n=96 осіб КГ	Високий	-	-	-	-	$\chi^2=23,8;$ $p\leq 0,001$
		Середній	56,25	63,54	55,21	82,29	
		Низький	43,75	36,46	44,79	17,71	

Після впровадження структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку в ЕГ суттєво зменшилась кількість дітей із низьким рівнем соціалізованості за когнітивно-усвідомлювальним критерієм. Так, серед дітей середнього шкільного віку з ІІ з'явилась група із високим рівнем соціалізованості (4,17%), суттєво збільшилась кількість дітей із середнім рівнем – 72,92%, зменшилась кількість дітей із низьким – до 22,92% ($\chi^2=19,2; p\leq 0,001$). Серед респондентів ЕГ старшого шкільного віку збільшилась кількість дітей із середнім рівнем соціалізованості; значущо зменшилась кількість дітей із низьким рівнем – до 11,46%, було виявлено групу дітей із високим рівнем соціалізованості (6,25%). Означене вказує на виразну позитивну динаміку формування уявлень у школярів з ІІ ЕГ про моральні соціальні норми, розвиток моральних переконань, збагачення знань та усвідомлення правил соціальної взаємодії. Ці показники репрезентують суттєву позитивну динаміку і наявність статистично достовірного зрушення в ЕГ за когнітивно-усвідомлювальним критерієм ($p\leq 0,001$).

Серед респондентів ЕГ молодшого шкільного ($\chi^2=23,8; p\leq 0,001$), середнього ($\chi^2=17,6; p\leq 0,001$) та старшого шкільного віку ($\chi^2=16,5; p\leq 0,001$) спостерігались статистично достовірні зміни та підвищення рівнів соціалізованості за мотиваційно-ціннісним критерієм. Позитивні якісні зміни соціалізованості школярів відображались у формуванні сталого та виразного позитивного емоційного ставлення до соціальних норм, стабілізації позитивного та адекватного ставлення до себе на основі більш критичного оцінювання власних здібностей та можливостей.

Здійснена математико-статистична обробка даних ЕГ на констатувальному та контрольному етапах експерименту підтверджує наявність статистично достовірних відмінностей між показниками рівнів соціалізованості за емоційно-регулятивним критерієм серед групи респондентів молодшого шкільного ($\chi^2=10,7; p\leq 0,001$), середнього ($\chi^2=14,2; p\leq 0,001$) та старшого шкільного віку ($\chi^2=17; p\leq 0,001$). Було відмічено суттєве збільшення кількості дітей, які мають позитивне емоційне тло, що є свідченням емоційного благополуччя, вони адекватно оцінюють власні здібності та можливості, демонструють розвиток емоційної регуляції та самоконтролю.

Аналіз експериментальних даних за діяльнісно-поведінковим критерієм у ході контрольного етапу експерименту вказує на підвищення кількості дітей, які мають середній рівень соціалізованості та зменшення кількості дітей із низьким. Означене підтверджується виявленими значущими розбіжностями в ЕГ респондентів молодшого шкільного ($\chi^2=12,7; p\leq 0,001$), середнього ($\chi^2=16,3; p\leq 0,001$) та старшого шкільного віку ($\chi^2=23,8; p\leq 0,001$). Якісний аналіз отриманих результатів вказує на розвиток самостійності, ініціативності, здатності діяти відповідно до поставленої довгострокової мети.

Серед ЕГ порівняно з КГ статистично значущо підвищився показник «знання та розуміння соціальних та моральних норм, правила соціальної поведінки» (при $U=1682; p<0,001$); «соціальний досвід» (при $U=3997,5; p<0,001$); «емоційне ставлення до соціальних та моральних норм» (при $U=4037; p<0,001$); «ступінь адаптованості особистості» (при $U=3591; p<0,001$); «здатність до емоційної регуляції» (при $U=3258; p=0,002$). В ЕГ у вихованців туристсько-краєзнавчого, еколого-натуралістичного та художньо-естетичного напрямів позашкільної освіти статистично значущо підвищився

показник самостійності ($\chi^2=10,7$; $p\leq 0,001$) та соціальної активності ($\chi^2=18$; $p\leq 0,001$), прагнення реалізувати себе в діяльності ($\chi^2=12,6$; $p\leq 0,001$).

Аналіз показників розвитку за фізичним критерієм доводить, що значущо збільшилась частка дітей ЕГ з високим рівнем фізичної підготовленості. У результаті залучення дітей ЕГ з ІІ до формувального етапу експерименту зменшилась кількість молодших школярів із низьким рівнем фізичної підготовленості – до 12,51% (на констатувальному етапі було виявлено 36,45% респондентів) за рахунок збільшення дітей із середнім – до 34,37%, достатнім – 31,25% та високим рівнями – до 21,87% ($\chi^2=8,8$; $p<0,001$). Серед груп дітей середнього ($\chi^2=13,34$; $p=0,001$) та старшого шкільного віку також статистично доведено покращення рівнів фізичної підготовленості ($\chi^2=11,38$; $p=0,001$). Зокрема, серед респондентів середнього та старшого шкільного віку виявлено дітей із високим рівнем фізичної підготовленості (28,13%), з достатнім (35,42% і 37,5% відповідно) та середнім (28,13%), значущо зменшилась кількість дітей із низьким рівнем.

Спостерігався статистично достовірний приріст фізичних якостей школярів, які залучались до туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти, зросли показники швидкісно-силової витривалості, спритності і координаційних здібностей, гнучкості ($T=0$; $p<0,001$). Математико-статистичний аналіз динаміки зрушень фізичних якостей респондентів з ІІ КГ вказує на відсутність статистично достовірної динаміки зростання.

Математико-статистичний аналіз показав наявність статистичних зрушень за інтелектуально-знаннєвим критерієм розвитку, зокрема, значущо збільшилась частка дітей із достатнім і середнім рівнями навчальних досягнень серед групи дітей молодшого шкільного ($\chi^2=16,5$; $p\leq 0,001$), середнього ($\chi^2=17,6$; $p\leq 0,001$) та старшого шкільного віку ($\chi^2=19,1$; $p\leq 0,001$). Якісний аналіз рівнів розвитку за інтелектуально-знаннєвим критерієм вихованців гуртків «Юні туристи-краєзнавці» та «Історичне краєзнавство» доводить, що збільшилась кількість дітей молодшого та середнього шкільного віку, у яких підвищився рівень навчальних досягнень із природознавства, у старших школярів – з географії та історії України. Також у вихованців гуртків туристсько-краєзнавчого напрямку підвищився рівень фізичної підготовленості за показниками сили, витривалості та координаційних здібностей. У вихованців гуртків «Квітникарство» покращилась якісна успішність і рівень навчальних досягнень із природознавства та географії, у вихованців гуртка «Народна творчість» було відмічено підвищення рівнів навчальних досягнень з образотворчого мистецтва, трудового навчання та історії України.

Серед КГ респондентів значущих розбіжностей за жодним із показників виявлено не було. Отримані результати на контрольному етапі експерименту підтверджують ефективність розробленої структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку школярів з ІІ в гуртках позашкільної освіти.

ВИСНОВКИ

Результати теоретико-методологічного та емпіричного дослідження впливу позашкільної освіти на процеси розвитку та соціалізації школярів з ІІ дали підстави для таких висновків:

1. Міждисциплінарний аналіз проблеми соціалізації дозволяє трактувати її як процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, залучення його до системи соціальних зв'язків і відносин, необхідних для становлення й життєдіяльності в суспільстві, а також перетворення та вибіркового відтворення цих знань, досвіду, норм і цінностей у процесі життєдіяльності. Дотрудова соціалізація охоплює стадії адаптації, індивідуалізації та інтеграції, які умовно відповідають молодшому, середньому та старшому шкільному віку. Соціалізованість є відображенням ефективності процесу соціалізації особистості на кожній стадії.

Соціалізація і розвиток є прижиттєвими процесами, проте розвиток відображає закономірні зміни як у соціальній, так і психічній та фізичній сферах, виражені в кількісних, якісних і структурних перетвореннях. Встановлено, що поняття соціалізація та розвиток (соціальний) є близькими, але не тотожними. У понятті «соціалізація» акцент зроблено на зовнішній, культурно-середовищній вплив на індивіда, тоді як «соціальний розвиток» передбачає інтеріоризацію цього впливу, його перетворення й вибіркоче відтворення в процесі життєдіяльності.

Наявність інтелектуальних порушень та несприятливих соціальних умов суттєво ускладнюють процеси соціалізації та розвитку дітей з ІІ, негативно впливають на засвоєння та відтворення дитиною соціального досвіду, призводять до низького рівня адаптивного функціонування внаслідок порушень формування соціальних навичок, спілкування та соціально-нормативної поведінки. Дітям з ІІ властива затримка формування смисложиттєвих орієнтацій, низький рівень задоволеності життям, домінування примітивних інтересів, порушення самоконтролю, труднощі життєвого цілепокладання та самостійної поведінки, недостатність соціальних орієнтирів.

З'ясовано, що на стадії адаптації молодшим школярам з ІІ властива патологічна інертність, зниження інтересу до соціального оточення й емоційної чутливості, здатності до емоційного наслідування, недостатнє розуміння та неадекватне оцінювання життєвих ситуацій. На стадії індивідуалізації більшості дітей середнього шкільного віку з ІІ притаманні емоційні переживання, пов'язані з уявленнями про себе. Вони емоційно переживають свій стан, намагаються завоювати повагу і довіру оточуючих, спостерігаються порушення самооцінки. На стадії інтеграції більшість старших школярів демонструють неадекватне розуміння відповідності власних можливостей та здібностей.

2. Проаналізовано та узагальнено нормативно-інституційні чинники теорії та практики позашкільної освіти в Україні. Позашкільна освіта розглядається як складова системи освіти України, цілеспрямований процес і результат навчання, виховання, розвитку та соціалізації дітей у вільний час у закладах позашкільної освіти та/чи інших соціальних інституціях. Встановлено, що позашкільна освіта виконує ряд функцій: освітню, виховну, соціалізуючу, профорієнтаційну, соціокультурну, функцію соціального захисту, соціальної адаптації, рекреаційно-оздоровчу, компенсаторну, соціально-профілактичну та реабілітаційну. Соціалізуючий потенціал позашкільної освіти зумовлений тим, що залучаючись до гурткової роботи за інтересами, у дітей відбувається розширення сфери спілкування, створюються умови для набуття нового соціального досвіду та успішної діяльності. Корекційний потенціал забезпечується

синергією двох чинників: по-перше, залученням школярів з ІІ до значущої, активної діяльності, яка відповідає інтересам, по-друге, цілеспрямованим педагогічним впливом на змістовні, діяльнісні та особистісні компоненти інтелектуального розвитку, створенні додаткових можливостей для зміцнення здоров'я та фізичних якостей.

Структура системи позашкільної освіти представлена художньо-естетичним, мистецьким, туристсько-краєзнавчим, еколого-натуралістичним, науково-технічним, дослідницько-експериментальним, фізкультурно-спортивним або спортивним, військово-патріотичним, бібліотечно-бібліографічним, соціально-реабілітаційним, оздоровчим та гуманітарним напрямами.

Результати емпіричного дослідження моделей залучення школярів з ІІ до позашкільної освіти вказують на наявність моделей «колективної освітньої інтеграції», «освітньої інклюзії», «комбінованої» та «масової». Провідною є модель «колективної освітньої інтеграції», здійснювана у формі занять гуртка.

3. Аналіз психолого-педагогічних та емпіричних досліджень, присвячених проблемі соціалізованості, дозволив виокремити когнітивно-усвідомлювальний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-регулятивний та діяльнісно-поведінковий структурні компоненти та відповідні критерії. Когнітивно-усвідомлювальний компонент соціалізованості розкриває знання та розуміння особистістю соціальних та моральних норм, правил соціальної поведінки, усвідомлення їх значення на рівні взаємодії з соціумом. Мотиваційно-ціннісний компонент соціалізованості характеризує прояви мотиваційно-потребової сфери особистості, особливості ставлення школяра до соціальних і моральних норм, що відображається в бажанні їх наслідувати, змісті мотивів особистості, спрямованості особистості, ціннісних орієнтаціях. Емоційно-регулятивний компонент соціалізованості дозволяє оцінити ступінь адаптованості особистості, сприйняття, розуміння та оцінки власної особистості, здатність до емоційної регуляції. Практичні форми вияву основних компонентів соціалізованості характеризує діяльнісно-поведінковий компонент.

У дослідженні було виділено інтелектуально-знаннєвий та фізичний компоненти розвитку та відповідні критерії. Інтелектуально-знаннєвий компонент характеризує якість знань, сформованість предметних, загальнонавчальних, розумових умінь і навичок, ставлення до навчання. Фізичний компонент характеризує сформованість життєво важливих фізичних якостей, стан фізичного здоров'я.

Розроблено програму експериментального дослідження соціалізованості та розвитку школярів з ІІ. Для визначення особливостей соціалізованості дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку застосовувався метод порівняльного аналізу. За результатами експериментального дослідження охарактеризовано високий, середній та низький рівні соціалізованості дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку, надано описову характеристику за кожним компонентом і рівнем.

4. Визначено та схарактеризовано рівні розвитку дітей за фізичним (високий, достатній, середній, низький) та інтелектуально-знаннєвим критерієм (достатній, середній, задовільний, початковий). Емпіричним шляхом встановлено, що більшість дітей молодшого (63,54%) та середнього (57,29%) шкільного віку мають низький

рівень соціалізованості, середній рівень соціалізованості виявлено у 53,13% старших школярів, високого рівня соціалізованості не виявлено.

Рівень розвитку більшості дітей старшого шкільного віку за фізичним критерієм є середнім і достатнім, молодших школярів – низьким і середнім. У структурі фізичної підготовленості школярів з ІІІ найменш розвинутими є координаційні здібності: точність, спритність і плавність рухів, наявна скутість і напруженість; зниження амплітуди рухів при бігу та стрибках; наявні порушення швидкості реакції та витривалість. Водночас більш розвинутою є гнучкість і швидко-силово витривалість верхніх кінцівок.

Емпіричні результати дослідження розвитку за інтелектуально-знаннєвим критерієм доводять, що в шкільному віці більшість респондентів упродовж усіх років навчання мають задовільний та середній рівні навчальних досягнень. Найбільші труднощі засвоєння навчального матеріалу та низький рівень навчальних досягнень діти мають із математики та географії.

Когнітивно-усвідомлювальний компонент соціалізованості характеризується фрагментарністю знань про моральні соціальні норми, недостатньою їх усвідомленістю та деталізованістю, труднощами вербалізації. Молодші школярі з ІІІ мають поверхові знання про соціальні норми та правила соціальної взаємодії, тож оцінюють вчинки на основі їх наслідків без урахування мотивів, які їх спонукали. Більшість дітей середнього та старшого шкільного віку з ІІІ мають уявлення про соціальні моральні норми, проте перебувають на преко́нвенційному рівні розвитку моральних суджень. Наявність високої сугестивності призводить до чутливості до впливу на їхні судження думки сторонніх осіб. Старші школярі вірно називають соціальні норми та правила соціальної взаємодії, але ці знання не набувають характеру моральних переконань, у них сформовані уявлення про соціально-психологічні якості, необхідні для функціонування в соціальній групі, але діти не в змозі застосовувати їх повною мірою в процесі життєдіяльності.

Мотиваційно-ціннісний компонент соціалізованості характеризується незрілістю, переважанням особистої спрямованості, короткочасністю спонукань до діяльності, обмеженістю та зниженням пізнавальних мотивів, недостатньою сформованістю соціальних потреб. Соціально-бажана мотивація не досягає надситуативного рівня і втрачає значущість у несприятливих умовах. Діти середнього та старшого шкільного віку орієнтовані на гедоністичні цінності, пов'язані із задоволеннями, розвагами, відпочинком. Спостерігається переважання мотивів власного благополуччя з ігноруванням інтересів інших людей. У структурі ціннісних орієнтацій старших школярів домінують зовнішні цінності, що переживаються й оцінюються як більш конфліктні, ніж внутрішні. Домінуючими цінностями є «економічні» та «соціальні», найменш значущими – «моральні» та «естетичні».

Емоційно-регулятивний компонент соціалізованості характеризується наявністю некритичного емоційного ставлення до себе, відсутністю цілісних уявлень про себе в минулому, теперішньому й майбутньому. Наявні виразні порушення ситуативної емоційної регуляції за показниками контролю, тривалості та адекватності емоційних реакцій, труднощі життєвого цілепокладання. Рівень домагань дітей середнього шкільного віку засвідчує нереалістичне, некритичне ставлення до власних

можливостей (розумових здібностей, характерологічних особливостей, авторитету серед однолітків і власної зовнішності). Низька розбіжність між рівнем самооцінки та домагань вказує на безумовне прийняття респондентами себе, задоволеність собою, інфантильність. Самооцінка старших школярів з ІІІ стає більш диференційованою, узагальненою та рефлексивною. Пріоритетними для старших школярів є категорії перспективного, діяльнісного та рефлексивного Я.

Діяльнісно-поведінковий компонент соціалізованості характеризується зниженням соціальної активності, ініціативності, самостійності, наявні порушення самоконтролю та комунікативних умінь, які особливо виразно виявляються в молодших школярів. У структурі поведінкових порушень найбільш виразними є «недостатність соціальної нормативності», «недовіра до людей, речей, ситуацій» та «занурення в себе». Діти середнього та старшого шкільного віку мають суттєве зниження соціальної компетентності, їм властиві порушення міжособистісної рефлексії під час соціальної взаємодії, що виявляються в труднощах ухвалення рішень, адекватних ситуації, невмінні діяти відповідно до цінностей, переконань, зниження здатності до життєвого цілепокладання.

Встановлено, що більшість дітей з ІІІ молодшого, середнього та старшого шкільного віку виявляють інтерес до художньо-естетичного, спортивного, еколого-натуралістичного та туристсько-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти.

5. Розроблено та впроваджено змістове й методичне забезпечення соціалізації та розвитку дітей з ІІІ в гуртках еколого-натуралістичного, туристсько-краєзнавчого та художньо-естетичного напрямів позашкільної освіти. Охарактеризовано просторово-предметні, психодидактичні та соціальні умови освітнього середовища позашкільної освіти. Модифіковано навчальні програми початкового та основного рівнів позашкільної освіти художньо-естетичного («Народна творчість»), еколого-натуралістичного («Квітникарство») та туристсько-краєзнавчого напрямів («Юні туристи-краєзнавці», «Історичне краєзнавство»), розроблено структуру гурткового заняття, описано процедуру застосування інтерактивних методів навчання (інтелект-карти, лепбукінг, асоціативний куш, кейс-метод, метод проєктів).

6. Теоретично обґрунтовано й розроблено спеціальну освітню програму підвищення кваліфікації керівників гуртків «Позашкільна освіта осіб з ІІІ» (5 кредитів ЄКТС, 3 модулі (150 годин), строк навчання 1 місяць). Метою програми є удосконалення професійних компетентностей педагогів закладів позашкільної освіти, здатних професійно застосовувати на практиці сучасні педагогічні форми, методи та прийоми роботи з дітьми з ІІІ, адаптовувати та модифікувати просторово-предметні, психодидактичні та соціальні умови освітнього середовища позашкільної освіти. До переліку компетентностей, які формуються в керівників гурткової роботи, належать інтегральна, загальні та фахові. Програма складається з трьох змістовних модулів.

7. Розроблено та теоретично обґрунтовано структурно-функціональну модель соціалізації та розвитку школярів з ІІІ в гуртках позашкільної освіти за моделлю колективної освітньої інтеграції, яка об'єднує системоутворюючі компоненти: цільовий, змістовний, організаційно-процесуальний та результативно-аналітичний.

Цільовий компонент передбачає визначення мети й формулювання завдань, взаємозв'язок і опис усіх складових моделі. Змістовний компонент становить зміст

освіти та виступає одним із основних засобів розвитку школярів з ІІІ та їх соціалізації. Організаційно-процесуальний компонент моделі містить у собі забезпечення організації освітньої діяльності, у якому виділені етапи (діагностичний, середовищно-моделювальний, власне корекційно-виховний) та умови освітнього середовища позашкільної освіти (просторово-предметні, психодидактичні, соціальні). Результативно-аналітичний компонент передбачає проведення контрольних аналітичних процедур і досліджень результативності проведених заходів, оцінку рівня соціалізованості та динаміки розвитку школярів з ІІІ.

Результати проведеного експериментального дослідження впровадження структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку школярів з ІІІ в гуртках позашкільної освіти довели її ефективність. Математико-статистичний аналіз, проведений із застосуванням критеріїв χ^2 Пірсона, U-критерію Мана-Уїтні, T-критерію Вілкоксона довів наявність значущої динаміки підвищення рівнів соціалізованості та розвитку школярів з ІІІ всіх вікових груп. Встановлено позитивну динаміку соціалізованості за когнітивно-усвідомлювальним критерієм (на 14,58% збільшилась кількість дітей із середнім рівнем розвитку серед молодших школярів, на 16,67% – серед дітей середнього шкільного віку, на 12,5% – серед дітей старшого шкільного віку). Серед дітей середнього та старшого шкільного віку було виявлено групу дітей із високим рівнем розвитку (4,16% та 6,25% відповідно). Виявлено позитивну динаміку розвитку соціалізованості за мотиваційно-ціннісним критерієм. Так, на 22,91% збільшилась кількість молодших школярів із середнім рівнем розвитку мотиваційно-ціннісного компонента соціалізованості, на 31,25% – серед дітей середнього та старшого шкільного віку; було виявлено групу дітей (4,17%) з високим рівнем розвитку за цим критерієм соціалізованості. Збільшилась процентна частка дітей із середнім рівнем соціалізованості за емоційно-регулятивним критерієм на 14,58% серед молодших школярів, на 19,8% – серед дітей середнього та 27,09% – старшого шкільного віку. На 17,71% збільшилась частка молодших школярів із середнім рівнем соціалізованості за діяльнісно-поведінковим критерієм, на 25% – серед дітей середнього та 27,08% – старшого шкільного віку.

Значущо збільшилась частка дітей експериментальної групи з високим рівнем фізичної підготовленості. Спостерігався статистично вірогідний приріст фізичних якостей школярів, які залучались до туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти, зросли показники швидкісно-силової витривалості, загальної витривалості, спритності та координаційних здібностей, гнучкості. Значно збільшилась частка дітей із достатнім і середнім рівнями навчальних досягнень серед групи дітей молодшого, середнього та старшого шкільного віку. У контрольних групах також виявлена позитивна динаміка, але її статистична вірогідність є недостатньою. Результати контрольного етапу дослідно-експериментальної роботи довели ефективність розробленої та впровадженої структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку школярів з ІІІ в гуртках позашкільної освіти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальшими науковими пошуками можуть бути дослідження, що стосуються розробки моделей соціалізації та розвитку дітей зі складними порушеннями розвитку в умовах позашкільної освіти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Навчально-методичні посібники:

1. Коваленко В. Є. Методичні рекомендації до психолого-педагогічного обстеження розвитку школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах позашкільної освіти. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2022. 100 с.

2. Коваленко В. Є. Модифіковані програми художньо-естетичного, туристсько-краєзнавчого та еколого-натуралістичного напрямів позашкільної освіти (для школярів з інтелектуальними порушеннями). Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. 182 с.

Статті у періодичних виданнях, включених до наукометричної бази Web of Science:

3. Kovalenko V Programme of Correction of Emotional Development Disorders in Mentally Retarded Primary School Students Taking One-On-One Training. *Science and Education*. 2017. n. 7. Pp. 11–15.

4. Kovalenko V., Syniov V., Peretiaha L., Halii A. The current state of involvement of children with special educational needs in out-of-school education in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2021. 10 (42). Pp. 31–42.

5. Kovalenko V., Bystrova Y., Kazachiner O. Social and pedagogical support of children with disabilities in conditions of general secondary educational establishments. *Journal for Educators, Teachers and Trainers*. 2021. Vol. 12 (3). Pp. 101–114.

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

6. Коваленко В. Є., Бойко О. О. Педагогічні умови формування художньо-естетичних інтересів розумово відсталих молодших школярів. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: педагогічні науки*. 2018. Вип. 1 (315). Частина I. С. 215–222.

7. Коваленко В. Є. Взаємодія закладів позашкільної та загальної середньої освіти у процесі соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями. *Педагогіка та психологія*. 2019. Вип. 61. С. 81–90.

8. Коваленко В. Є. Психолого-педагогічні засади залучення школярів з інтелектуальними порушеннями до туристсько-краєзнавчого напрямку позашкільної освіти. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С.Сковороди. Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди. 2020. Вип. 55. С. 18–33.

9. Коваленко В. Є. Соціалізація особистості як предмет психолого-педагогічних та соціологічних досліджень. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: педагогічні науки*. 2020. Вип. 7 (338). С. 5–15.

10. Коваленко В. Є. Вікові особливості соціального становлення дітей з інтелектуальними порушеннями в спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях. *Науковий вісник Мукачівського Державного Університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. 2020. Вип. 2. Том 6. С. 173–184.

11. Коваленко В. Є., Туренко Н. М. Гурткова робота як засіб соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2020. Вип. 9 (103). С. 65–77.

12. Коваленко В. Є. Стан емоційно-регулятивного компонента соціалізованості молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. *Наукові записки Вінницького*

- державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія. 2021. Вип. 66. С.100–105.
13. Коваленко В. Є. Змістовна спрямованість інтересів школярів з інтелектуальними порушеннями як фактор їх залучення до гурткової роботи. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006. 2021. Вип. 17. С. 142–152.
14. Коваленко В. Є. Дефініція понять «соціалізація» та «розвиток» у спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2021. Вип. 40. С. 59–65.
15. Коваленко В. Є. Теоретичні засади практики позашкільної освіти дітей з інтелектуальними порушеннями в Україні. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: педагогічні науки.* 2021. № 1 (339). Ч. 2. С. 200–207.
16. Коваленко В. Є. Модель соціалізації та розвитку школярів з інтелектуальними порушеннями в творчих об'єднаннях позашкільної освіти. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2021. Вип. 40. Том 2. С. 165–171.
17. Коваленко В. Є. Опис компонентів та рівнів соціалізованості школярів в умовах нормотипового розвитку та розумового дизонтогенезу. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: педагогічні науки.* 2021. № 6 (344) Ч.1. С. 224–239.
18. Коваленко В. Є. Особливості емоційно-регулятивного компонента соціалізованості дітей середнього та старшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія.* 2021. Вип. 41. С. 64–70.
19. Коваленко В. Є. Опис мотиваційно-ціннісного компонента соціалізованості молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006. 2021. Вип. 18. С. 59–71.
20. Коваленко В. Є. Особливості діяльнісно-поведінкового компонента соціалізованості молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. *Особлива дитина: навчання і виховання.* 2022. Вип. 1 (105). С. 30–42.
21. Коваленко В. Є. Специфіка діяльнісно-поведінкового компонента соціалізованості дітей середнього шкільного віку з інтелектуальними порушеннями. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.* 2022. Вип. 47. Том 2. 274–282.
22. Коваленко В. Є., Синьов В. М. Біля витоків Харківської олігофренопедагогіки: «Школа біля воріт лікарні» П. Бутковського. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: педагогічні науки.* 2022. № 1 (349). Ч.2. С. 239–248.

23. Коваленко В. Є. Особливості соціальної компетентності старших школярів з інтелектуальними порушеннями. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2022. Вип. 42. С. 28–39.

24. Коваленко В. Є. Структура та зміст спеціальної освітньої програми підвищення кваліфікації педагогів закладів позашкільної освіти. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006. 2022. Вип. 19. С. 111–121.

25. Коваленко В. Є. Актуальність ідей Г. Сковороди щодо позашкільної еколого-натуралістичної освіти школярів з інтелектуальними порушеннями. *Новий колегіум*. 2022. Вип. 4 (109). С. 55–59.

26. Коваленко В. Є. Модифікація програми «Юні туристи-краєзнавці» як засіб задоволення освітніх потреб школярів з інтелектуальними порушеннями. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2022. Вип. 50. Том 1. С. 105–112.

27. Коваленко В. Є. Особливості розвитку фізичних якостей школярів з інтелектуальними порушеннями. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 50. Том 1. С. 109–114.

28. Коваленко В. Є. Психолого-педагогічні умови залучення школярів з інтелектуальними порушеннями до освітнього середовища позашкільної освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2022. Вип. 51. Том 1. С. 99–103.

29. Коваленко В. Є. Результати впровадження структурно-функціональної моделі соціалізації та розвитку школярів з інтелектуальними порушеннями у творчих об'єднаннях позашкільної освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2022. Вип. 43. С. 16–26.

30. Коваленко В. Є. Особливості поведінки дітей з інтелектуальними порушеннями старшого шкільного віку. *Acta Paedagogica Volynienses*. 2022. Вип. 6. С. 85–91.

31. Коваленко В. Є. Модифікація програми «Народна творчість» як засіб задоволення освітніх потреб школярів з інтелектуальними порушеннями. *Acta Paedagogica Volynienses*. Вип. 1. 2023. С. 121–128.

32. Коваленко В. Є., Міщенко О. А. Процедура визнання результатів неформальної та інформальної освіти в підготовці бакалаврів та магістрів спеціальності 016 «Спеціальна освіта» (на основі аналізу досвіду країн ЄС). *Новий колегіум*. 2023. Вип. 1-2 (110). С. 79–85.

Матеріали конференцій:

33. Коваленко В. Є. Взаємодія шкільного та позашкільного освітнього середовища в інклюзивному навчанні дітей з інтелектуальними порушеннями. *Педагогіка здоров'я : матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 27–28 вересня, 2019 р. Чернігів, 2019. С. 290–292.*

34. Коваленко В. Є. Корекція негативних емоцій учнів з інтелектуальними порушеннями в навчальній діяльності. *Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку : матеріали ІІ Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 20-22 верес., 2019 р. Харків : ХНПУ, 2019. С. 96–99.*

35. Коваленко В. Є. Ціннісні орієнтації особистості як показник соціалізованості дітей з інтелектуальними порушеннями. *Психологія та педагогіка: сучасні методики*

та інновації, досвід практичного застосування : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 23–24 жовтня, 2020 р. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2020. С. 61–64.

36. Коваленко В. Є. Особливості соціалізації дітей з інтелектуальними порушеннями в онтогенетичному вимірі. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики* : матеріали XX Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18–19 листопада, 2020 р. Київ : Університет «Україна», 2020. Ч. 2. С. 42–44.

37. Коваленко В. Є. Позашкільна освіта дітей з особливими освітніми потребами як фактор їх соціалізації. *Man And Environment, Trends And Prospects :3 th International scientific and practical conference*, Tokyo, February 10 – 11, 2020. Tokyo, Japan : Sh Scw «New Route». 2020. Pp. 139–140.

38. Коваленко В. Є. Соціалізація дітей з інтелектуальними порушеннями у гуртковій роботі спортивно-оздоровчого напрямку позашкільної освіти. *Фізичне виховання та спорт в закладах вищої освіти* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Харків, 18 грудня, 2020 р. Харків, 2020. С. 184–186.

39. Коваленко В. Є., Синьов В. М. Моделі залучення дітей з особливими освітніми потребами в освітній процес закладів позашкільної освіти. *Використання ресурсів позашкільної освіти у процесі соціалізації дітей з особливими освітніми потребами* : матеріали Регіон. наук.-практ. семін., м. Харків, 17 лютого, 2021 р. Харків : ХНПУ, 2021. С. 164–168.

40. Коваленко В. Є. Психолого-педагогічні умови соціалізації та розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями в гуртках художньо-естетичного напрямку. *Спеціальна освіта: проблеми та перспективи* : матеріали XIV-ї Міжнар. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський 15–16 квітня, 2021 р. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2021. С. 112–116.

41. Коваленко В. Є. Роль творчих об'єднань напрямів позашкільної освіти у соціалізації та розвитку дітей шкільного віку. *Results of modern scientific research and development* : 9th International scientific and practical conference. Madrid, November 16–18, 2021. Madrid, Spain : Barca Academy Publishing, 2021. Pp. 287–293.

42. Коваленко В. Є. Теоретичні засади дослідження компонентів та рівнів соціалізованості школярів з інтелектуальними порушеннями. *Інноваційні підходи в освіті та реабілітації дітей із особливими освітніми потребами* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17–18 травня, 2021 р. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. С. 29–36.

43. Коваленко В. Є. Структурно-функціональна модель соціалізації та розвитку школярів з інтелектуальними порушеннями в позашкільній освіті. *Наукові та освітні трансформації в сучасному світі* : матеріали Всеукр. міжд. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 15 липня, 2021 р. Чернігів. Суми : ТОВ НВП «Росток А. В.Т.», 2021. С. 238–241.

44. Коваленко В. Є. Особливості мотиваційно-ціннісного компонента соціалізованості підлітків з інтелектуальними порушеннями. *Європу єднає здорове майбутнє* : матеріали крос-форуму в межах прог. Президента України «Здорова Україна», м. Харків, 4 жовтня 2021 р. Харків : ХНПУ, 2022. С. 167–169.

45. Коваленко В. Є. Фізичний розвиток школярів з інтелектуальними порушеннями як фактор їх включення до творчих об'єднань туристсько-краєзнавчого та спортивно-оздоровчого напрямів позашкільної освіти. *Психолого-педагогічний супровід дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах спеціальної та інклюзивної освіти* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2021 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2021. С. 110–113.

46. Коваленко В. Є. Специфіка ціннісних орієнтацій та спрямованості особистості старших школярів з інтелектуальними порушеннями. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 24 листопада, 2021 р. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. С. 29–33.

47. Коваленко В. Є. Рівні сформованості когнітивно-усвідомлювального компонента соціалізованості школярів з інтелектуальними порушеннями. *Харківський природничий форум* : матеріали V Міжнар. конф. молодих учених, м. Харків, 19–20 травня, 2022 р. Харків: ХНПУ, 2022. С. 125–128.

48. Коваленко В. Є., Міщенко О. А. Позашкільна освіта як фактор розвитку та соціалізації осіб з інтелектуальними порушеннями. *The latest problems of modern science and practice* : I International Scientific and Practical Conference, Boston, January 11–14, 2022. Boston, USA. Pp. 363–366.

49. Коваленко В. Є. Потенціал позашкільної освіти в процесі соціально-психологічної реабілітації внутрішньо переміщених осіб. *Modern development of science and the latest perspectives* : XXXII International Scientific and Practical Conference, Vancouver, 16-19 August, 2022. Vancouver, Canada. Pp. 193–195.

50. Коваленко В. Є. Аналіз рівнів навчальних досягнень школярів з інтелектуальними порушеннями в умовах дистанційного навчання. *Природнича наука й освіта: сучасний стан і перспективи розвитку*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 22–23 вересня, 2022 р. Харків : ХНПУ, 2022. С. 120–123.

51. Коваленко В. Є. Оцінка ризиків виникнення у підлітків з інтелектуальними порушеннями асоціальної та антисоціальної поведінки. Спеціальна і інклюзивна освіта: проблеми та перспективи : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Кам'янець-Подільський, 17-18 листопада, 2022 р. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. С. 282–285.

52. Коваленко В. Є., Синьов В. М. Принципи структурно-функціональної моделі розвитку та соціалізації школярів з інтелектуальними порушеннями в середовищі позашкільної освіти. *Формування життєвої компетентності осіб з особливими освітніми потребами в системі позашкільної, спеціальної та інклюзивної освіти* : матеріали Всеукр. з міжнар. участю наук.-практ. конф., м. Харків, 21 лютого, 2023 р. Харків : ХНПУ, 2023. С. 221–225.

53. Коваленко В. Є. Структура гурткового заняття в системі позашкільної освіти дітей з інтелектуальними порушеннями. *Пріоритети особистості в навчанні дітей з особливими освітніми потребами в сучасних умовах* : матеріали наук.-практ. конф. ЛНУ імені Тараса Шевченка. Полтава : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2023. С. 37–41.

54. Коваленко В. Є. Модифікація програми «Історичне краєзнавство» як засіб задоволення освітніх потреб школярів з інтелектуальними порушеннями в гуртковій роботі. *Сучасні теоретичні й прикладні контексти спеціальної та інклюзивної освіти* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., м. Луцьк, 24–26 травня, 2023р. Луцьк : ВНУ, 2023. С. 109–114.

Праці, що додатково відображають наукові результати дисертації:

55. Коваленко В. Є. Структура системи позашкільної освіти в Україні. *SWorldJournal*. Issue 6 (4). December 2020. Pp. 103–107.

56. Коваленко В. Є., Пріхода М. В. Застосування sand-art методу в корекційно-розвитковій роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру. *Актуальні питання спеціальної педагогіки* : збірник наук. праць / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди ; за заг. ред. Ю. Д. Бойчука. Харків : ХНПУ, 2022. С. 55–58.

АНОТАЦІЇ

Коваленко В. Є. Позашкільна освіта як фактор розвитку та соціалізації школярів з інтелектуальними порушеннями. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Український державний університет імені Михайла Драгоманова. – Київ, 2023.

У дисертації здійснено теоретико-концептуальне обґрунтування та емпірично досліджено вплив позашкільної освіти на процеси соціалізації та розвитку дітей шкільного віку з інтелектуальними порушеннями. Здійснено комплексний системний теоретико-методологічний аналіз проблеми соціалізації та розвитку особистості в психолого-педагогічній літературі; проаналізовано вікові особливості соціального становлення дітей з нормотиповим розвитком та інтелектуальними порушеннями в теорії та практиці спеціальної освіти. Проаналізовано та узагальнено нормативно-інституційні чинники теорії та практики позашкільної освіти в Україні. Схарактеризовано роль, напрями і функції позашкільної освіти; емпірично досліджено моделі залучення школярів з інтелектуальними порушеннями до позашкільної освіти («колективної освітньої інтеграції», «освітньої інклюзії», «комбінованої» та «масової»).

Виокремлено когнітивно-усвідомлювальний, мотиваційно-ціннісний, емоційно-регуляторний та діяльнісно-поведінковий компоненти та критерії соціалізованості; інтелектуально-знаннєвий та фізичний компоненти та критерії розвитку. Емпірично досліджено змістовну спрямованість інтересів, особливості соціалізованості та рівні розвитку школярів з інтелектуальними порушеннями на стадіях адаптації, індивідуалізації та інтеграції дотрудової соціалізації. Розроблено, апробовано та впроваджено структурно-функціональну модель соціалізації та розвитку дітей у гуртках позашкільної освіти за моделлю колективної освітньої інтеграції, яка об'єднує системоутворюючі компоненти: цільовий, змістовний, організаційно-процесуальний та результативно-аналітичний. Обґрунтовано та впроваджено спеціальну освітню програму підвищення кваліфікації керівників гуртків «Позашкільна освіта осіб з інтелектуальними порушеннями».

Ключові слова: позашкільна освіта, соціалізація, розвиток, школярі з інтелектуальними порушеннями, корекційне виховання, гурткова робота, соціалізуючий потенціал позашкільної освіти, структурно-функціональна модель.

Kovalenko V. Ye. Out-of-school education as a factor in the development and socialization of schoolchildren with intellectual disabilities. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences on specialty 13.00.03 «Correctional Pedagogy». – Ukrainian State Mykhailo Drahomanov University, Kyiv, 2023.

This thesis provides a theoretical and conceptual substantiation and empirical study of the impact of out-of-school education on the processes of socialization and development of schoolchildren with intellectual disabilities; it is developed, tested, and implemented a structural and functional model of socialization and development of children in out-of-school work groups.

A comprehensive systematic theoretical and methodological analysis of the problem of socialization and personality development in the psychological and pedagogical literature is carried out; the age peculiarities of social formation of children with normotypical development and intellectual disabilities in the theory and practice of special education are analyzed. The normative and institutional factors of the theory and practice of out-of-school education in Ukraine are analyzed and summarized. The role, directions and functions of out-of-school education (educational, upbringing, socializing, socio-cultural, social protection, career guidance, social adaptation, recreational and health, compensatory, social and preventive, rehabilitation) are characterized; the models of involvement of schoolchildren with intellectual disabilities in out-of-school education («collective educational integration», «educational inclusion», «combined» and «mass») are empirically studied.

The analysis of psychological, pedagogical, and empirical studies on the problem of socialization, its structural and substantive components, indicators, criteria, and levels, allowed us to identify cognitive-awareness, motivational-value, emotional-regulatory, and activity-behavioral components and relevant criteria. The intellectual, cognitive, and physical components of development and the corresponding criteria are highlighted.

A program of experimental research on the levels of socialization and development of schoolchildren with intellectual disabilities has been developed; according to the results of the experimental study, high, medium and low levels of socialization of children of primary, senior and high school age are characterized, descriptive characteristics for each component and level are provided; levels of children's development by physical (high, sufficient, medium, low) and intellectual and cognitive criteria (sufficient, medium, satisfactory, initial) are determined and characterized. The peculiarities of socialization and developmental levels of schoolchildren with intellectual disabilities at different stages of socialization were empirically studied, and it was found that most children of primary and senior school age have a low level of socialization, an average level of socialization was found in majority of high schoolchildren, and a high level of socialization was not found in any of the age groups. The level of development of the majority of high schoolchildren according to the physical criterion is average and sufficient, while primary schoolchildren have low and average levels.

Based on the analysis of the results of an experimental study of socialization and levels of development, the identified focus of interest in the artistic and aesthetic, ecological and naturalistic, and tourist and local history areas of out-of-school education, the content and methodological support for the socialization and development of children in out-of-school education work groups are developed and implemented. The spatial-subject, psychodidactic and social conditions of the educational environment of out-of-school education, which should be created on the basis of an out-of-school education institution and a special school when involving schoolchildren with intellectual disabilities on the model of collective educational integration, are characterized. The curricula of the primary and basic levels of out-of-school education in the artistic and aesthetic («Folk Art»), ecological and naturalistic («Floriculture») and tourist and local history areas («Young Tourists» and «Local History») have been modified; the structure of the work group has been developed; the procedure for applying interactive teaching methods (mind maps, lapbooking, associative bush, case method, project method) to provide psychological and pedagogical guidance for the development and socialization of schoolchildren with intellectual disabilities in work groups is described.

A structural and functional model of socialization and development of schoolchildren with intellectual disabilities in out-of-school education work groups based on the model of collective educational integration, which combines the systemic components: target, content, organizational, procedural, and effective and analytical, was developed, theoretically substantiated, and implemented. A special educational program for advanced training of heads of work groups «Out-of-school education of persons with intellectual disabilities» was introduced.

An experimental study of the effectiveness of the proposed structural and functional model of socialization and development of schoolchildren with intellectual disabilities in out-of-school education work groups was conducted, the results of which proved its effectiveness. The mathematical and statistical analysis conducted with the use of Pearson's χ^2 criterion, Mann–Whitney U-test, Wilcoxon's t test proved the presence of significant positive dynamics in the levels of socialization and development of schoolchildren with intellectual disabilities of all age groups. There was a statistically significant increase in the physical qualities of schoolchildren involved in the tourism and local history area of out-of-school education, increased indicators of speed and power endurance, endurance, agility and coordination abilities, and flexibility. The proportion of children with sufficient and average levels of academic achievement among the group of children of primary school, senior and high school age increased significantly.

Keywords: out-of-school education, socialization, development, schoolchildren with intellectual disabilities, correctional education, work group, socializing potential of out-of-school education, structural and functional model.

